

TARA ZAHRA*

Képzelt nemközösségek: a nemzeti közömbösség mint elemzési kategória

K arácsonykor kiásattam édesapámmal néhány régi levelet a családi emlékek közül. A nagyapám, civilben New York-i zsidó taxisofőr, a II. világháborúban a német fronton harcolt az amerikai hadsereg katonájaként. Hetente írt haza nagyanyámnak, és azt reméltem, a levelei talán forrásul szolgálhatnak új kutatási témámhoz. Mindenesetre izgatott, hogy mit gondolt nagyapapa a náci Németországról. De elég hamar csalódnom kellett. Leveleiben nagyapapa hosszan bizonygatta aggódó „duniká”-ja iránti olthatatlan szerelmét, melynek zálogaként selyemharisnyákat is ígért neki, a háborús Európa politikai állapotainak elemzésére viszont nem sok szót vesztegetett. A leveleit akár Brooklynból is írhatta volna Bajorország helyett. Egy fénykép az egyetlen bizonyíték rá, hogy egyáltalán Németországban járt, amelyen egy falnak dőlve látható a Rajna-vidéki, 446 lakosú Bubenheimben. A hátoldalra a következőt jegyezte: „Bubenheim, Németország. Bőség a pokol árnyékában.”

Vajon hidegen hagyták volna nagyapámat a körülötte zajló politikai drámák? Mivel nyolcéves koromban meghalt, ezt nem tudhatom. A levelei mindenesetre bogarat ültettek a fülembe, és a hatásukra elgondolkodtam a politikai közömbösségről és mindarról, amit a közömbösség a történész számára jelent. A kérdés főleg azon társadalomtörténészek számára támaszt kihívást, akik igyekeznek felszínre hozni az egyszerű emberek élettapasztalatait attól a meggyőződéstől vezetve, hogy ezekből fontos dolgokat tudhatunk meg

* A tanulmány eredeti címe és megjelenési helye: *Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis*. *Slavic Review*, Vol. 69, No. 1., Spring, 2010. 93–119. A szerző a University of Chicago történésze. E-mail: tzahra@uchicago.edu

társadalomról, politikáról, kultúráról és történeti változásról. De mi van akkor, ha vizsgálódásunk alanyai vállvonással intézték el a bennünket érdeklő kérdéseket? A kérdéseinkben lenne a hiba? Vagy lehet, hogy éppen ez a látszólagos közömbösség árulkodik a múlt-ról?¹

Jelen tanulmány a nemzeti közömbösség elemzési kategóriaként való használatának lehetőségeit vizsgálja Közép- és Kelet-Európa újkori történetében. Amióta csak a modern nemzeti mozgalmak megszülettek a 19. században, az európai nacionalisták folyton nemzettársaik miatt méltatlankodnak, akik fütyülnek a nemzeti ébredés hívó szavára. Észak-csehországi cseh nemzetébresztők 1908-ban azt nehezményezték, hogy “a nyelvhatáron minden négyszögölnyi földért külön meg kell harcolnunk, és nemcsak a németekkel, de ráadásul még saját árulóinkkal és a csehek fásultságával és közönyével is.”²

Ugyan a nemzeti közömbösség már korán a nemzeti aktivisták rögeszméjévé vált Közép-Kelet-Európában, a történészek figyelmét csak újabban keltette fel. Számos, a térséggel foglalkozó történész állította vizsgálódásai középpontjába a nemzet iránti érdektelenséget vagy a nemzeti eszméhez való kétértelmű viszonyt.³ De mi is volta-

¹ Köszönettel tartozom Pieter Judsonnak, Jeremy Kingnek, az Albertai Egyetemen 2008-ban, *A nemzeti közömbösség helyei Habsburg Közép-Európában* címmel megrendezett konferencia résztvevőinek és a *Slavic Review* névtelen lektorainak a tanulmány korábbi változataihoz fűzött megjegyzéseikért.

² *Výroční zpráva národní jednoty severočeské* 1908. 4.

³ Gary Cohen hívta fel elsőként kollégái figyelmét a nemzeti közömbösségre azzal, hogy feltárta a nemzeti kötődés társadalmi dinamikáját Prágában. Lásd Cohen, Gary B.: *The Politics of Ethnic Survival: Germans in Prague, 1861–1914*. Princeton, 1981. Újabban még pl. Judson, Pieter M.: *Guardians of the Nation: Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*. Cambridge, Mass., 2006.; King, Jeremy: *Budweisers into Czechs and Germans: A Local History of Bohemian Politics, 1848–1948*. Princeton, 2002.; Glassheim, Eagle: *Noble Nationalists: The Transformation of the Bohemian Aristocracy*. Cambridge, Mass., 2005.; Bryant, Chad: *Prague in Black: Nazi Rule and Czech Nationalism*. Cambridge, Mass., 2007.; Bjork, James: *Neither German nor Pole: Catholicism and National Indifference in a Central European Borderland*. Ann Arbor, 2008.; Timothy Snyder: *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999*. New Haven, 2003.; Dragostinova, Theodora: *Speaking National: Nationalizing the Greeks of Bulgaria*. *Slavic Review*, vol. 67. 2008. no. 1, 154–181. és Zahra, Tara: *Kidnapped Souls: National Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands, 1900–1948*. Ithaca, 2008.

képp a nemzeti közömbösség, és mi irányította rá a történettudomány figyelmét? Hogyan változtak a formái és kifejezőmódjai az idők során? Hogyan viszonyul a közömbösség fogalma más, a nemzetállamon túlmutató megközelítésekhez, mint például a regionális történelem, a határvidék-kutatás és a transznacionális történelem? És végül, milyen módszertani nehézségekkel kell megküzdenie a kutatónak, ha a nemzeti közömbösség történeti vizsgálatára adja a fejét? Álláspontom szerint a közömbösség láthatóvá tétele pontosabb képet nyújt a nemzetiesítés korlátairól, ezáltal pedig megkérdőjelezi a Kelet-Európa történetírását hagyományosan uraló nemzeti narratívákat, kategóriákat és vizsgálati kereteket.

Közömbösség és a történelem nemzetellenítése

Az antropológus szakma huszonöt éve kezdett reflektálni a tudományág gyarmati gyökereire. Ezekről egy nagy hatású, 1973-as tanulmányában Diane Lewis így írt: „Mivel az antropológia Európa terjeszkedésével és a nem nyugati világ gyarmatosításával egyidejűleg jelent meg a színen, az antropológusok akaraton kívül is résztvevőivé váltak annak a gyarmati rendszernek, amely szervezte a nyugatiak és nem nyugatiak közötti kapcsolatokat.”⁴ Lewis kritikája évtizedekre elegendő anyagot adott az önvizsgálathoz, amelynek során az antropológusok igyekeztek dekolonializálni mind kutatási stratégiáikat, mind elméleti előfeltevéseiket. Manapság a történettudomány is hasonló folyamatot él át, miután szembesültünk vele, hogy diszciplínánk a múltban milyen cinkos segítséget nyújtott a nemzetépítésekhez. Az érdeklődés, amelyet a nemzeti közömbösség újabban kivált, elválaszthatatlan attól az általánosabb törekvéstől, hogy „a Történelmet megszabadítsuk a Nemzettől”.⁵

⁴ Lewis, Diane: *Anthropology and Colonialism*. *Current Anthropology*, vol. 14 (1973), no. 5, 581–602. Az antropológia gyarmatosításhoz fűződő viszonyának korai kritikájára Asad, Lásd Talal (ed.): *Anthropology and the Colonial Encounter*. London, 1973.

⁵ A kifejezés forrása: Duara, Prasenjit: *Rescuing History from the Nation: Questioning Narratives of Modern China*. Chicago, 1995. A nemzeti paradigma uralmáról a történezs szakmában lásd még Berger, Stefan: *A Return to the National Paradigm? National History Writing in Germany, Italy, France, and Britain from 1945 to the Present*. *Journal of Modern History*, vol. 77 (2005), no. 3, 629–678.

Európa történészei főként a történeti elemzés léptékváltásával igyekeztek ledönteni trónjáról a nemzetállamot. Összehasonlító történelem, transzfertörténet, *histoire croisée*, globális történelem, nemzetközi történelem, regionális történelem, helytörténet és transznacionális történelem: a maguk külön-külön módszereivel és céljaival valamennyi magában rejti a lehetőséget, hogy kikezdjék a nemzetállam kivételezett helyzetét a történeti változások tárgyaként és alanyaként.⁶ A nemzetiesítés határait keresve Közép- és Kelet-Európa kutatói elsősorban a határvidékekhez, a helyi és regionális identitásokhoz fordultak.⁷ A regionalizmus és a modern európai határvidékek kutatása kezdetben annak megértésére összpontosított, hogyan fértek össze a helyi és regionális identitások a tágabb nemzetiesítő programokkal. A Heimat fogalma például, elfogadva Alon Confino elemzését, hozzájárult a nemzeti egység megszilárdulásához a vilhelminus Németországban. Confino szerint a Heimat jelenítette meg helyi szinten a nemzetet, lehetővé téve, hogy az

⁶ Haupt, Heinz-Gerhard – Kocka, Jürgen: *Geschichte und Vergleich: Ansätze und Ergebnisse internationaler vergleichender Geschichtsschreibung*. Frankfurt am Main, 1996.; Kocka, Jürgen: *Comparison and Beyond. History and Theory*, vol. 42 (2003), no. 1, 39–44.; Haupt, Heinz-Gerhard – Kocka, Jürgen: *Comparative History: Methods, Aims, Problems*. In: Cohen, Deborah – O’Connor, Maura (eds.): *Comparison and History: Europe in Cross-National Perspective*. New York, 2004, 23–41. Gondolatgazdag reflexiókat vonultatnak fel az összehasonlító történettudomány lehetőségeire és csapdáira Green, Nancy L.: *Forms of Comparison*; Cohen, Deborah: *Comparative History: Buyer, Beware*; Baldwin, Peter: *Comparing and Generalizing: Why All History Is Comparative, Yet No History Is Sociology*, valamennyi *uo.*, 41–56, 57–70 és 1–22.

⁷ A regionalizmusról és a lokalizmusról többek között Cole, L. Laurence (ed.): *Different Paths to the Nation: Regional and National Identities in Central Europe and Italy, 1830–1870*. New York, 2007.; Ther, Philipp – Sundhaussen, Holm: *Regionale Bewegungen und Regionalismus in europäischen Zwischenräumen seit der Mitte des 19. Jahrhunderts*. Marburg, 2003.; Blackbourn, David – Retallack, James (eds.): *Localism, Landscape, and the Ambiguities of Place: German-Speaking Central Europe, 1890–1930*. Toronto, 2007.; Haslinger, Peter – Puttkamer, Joachim von (Hrsg.): *Staat, Loyalität und Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1918–1941*. München, 2007. A határvidékekről lásd Petri, Rolf – Müller, Michael: *Die Nationalisierung von Grenzen: Zur Konstruktion nationaler Identität in sprachlich gemischten Grenzregionen*. Marburg, 2002.; Haslinger, Peter (Hrsg.): *Grenze im Kopf: Beiträge zur Geschichte der Grenze in Ostmitteleuropa*. New York, 1999.; Murdock, Caitlin: *Changing Places: Mobilizing Society, Culture, and Territory in Central Europe’s Borderlands, 1870–1946*. Ann Arbor, 2010.

állampolgárok összeegyeztessék különféle helyi és regionális lojalitásaikat a német nemzeti egység magasabb ideáljával. A korai európai határvidék-kutatások, kiemelten pedig Peter Sahlins *Boundaries* című könyve, azt is megmutatták, hogyan szilárdultak meg a nemzeti közösségek a nemzetállami perifériákon. Mindezen vizsgálatok rávilágítottak a sikeres nemzetépítő programok dinamikájára, de figyelmen kívül hagyták a nemzetiesítés korlátait.⁸

A közép-kelet-európai regionalizmusok, lokális identitások és határvidékek történései az utóbbi időben újra fölfedeztek maguknak néhány olyan néptörédket és identitást, amelyeket a nemzetiesítő erők csak üggyel-bajjal voltak képesek bekebelezni. A sziléziai wasserpolack-ok és mazúrok, a karintiai schwebendes Volkstum, a Kárpátok lemkói, a morva-sziléziai hultschinerek, az erdélyi székelyek, a csehországi budweiserek, az egykori Lengyel–Litván Unió ún. Keleti Határvidékén (kresy) élő tutejszje és az isztriaiak mind-mind ellenállni látszottak a modern nemzetépítés konjunktúrájának.⁹ A rájuk irányított figyelem segített megérteni a nemzetállam tágabb összefüggéseit és térbeli kontextusát.

Ezzel kapcsolatos egy másik stratégia is, amikor a történész az egyéni tudatokat vizsgálva kérdez rá, valójában mennyire érezték magukat, és közvetve, mennyire nem érezték magukat az egyesek nemzetinek. Ez a megközelítés többek között láthatóbbá tette a

⁸ Lásd pl. Applegate, Celia: *A Europe of Regions: Reflections on the Historiography of Sub-National Places in Modern Times*. *American Historical Review*, vol. 104 (1999), no. 4, 1157–1182.; Confino, Alon: *The Nation as a Local Metaphor: Württemberg, Imperial Germany, and National Memory, 1871–1918*. Chapel Hill, 1997.; Gerson, Stéphane: *The Pride of Place: Local Memories and Political Culture in Nineteenth-Century France*. Ithaca, 2003.; Ford, Caroline: *Creating the Nation in Provincial France: Religion and Political Identity in Brittany*. Princeton, 1993.; Applegate, Celia: *A Nation of Provincials: The German Idea of Heimat*. Berkeley, 1990.; Sahlins, Peter: *Boundaries: The Making of France and Spain in the Pyrenees*. Berkeley, 1989.

⁹ A közömbösségről a Keleti Határvidéken lásd Brown, Kate: *A Biography of No Place: From Ethnic Borderland to Soviet Heartland*. Cambridge, Mass., 2004.; Snyder: *Reconstruction of Nations*. A vendekről Moritsch, Andreas: *Das Windische – eine nationale Hilfsideologie*. In: Moritsch, Andreas (Hrsg.): *Problemfelder der Geschichte und Geschichtsschreibung der Kärntner Slovenen*. Klagenfurt, 1995, 15–29.

nemzeti közömbösséget a történettudomány számára.¹⁰ A nacionalizmuselmélet kanonikus művei, köztük Benedict Anderson *Elképzelt közösségekre*, Ernest Gellner *A nemzetek és a nacionalizmus*, Terence Ranger és Eric Hobsbawm *The Invention of Tradition*je, utóbbtól *A nacionalizmus kétszáz éve* és Eugen Weber *Peasants into Frenchmen*je mind a nemzeti érzés hiányát hangsúlyozták a modern kor előtt. A nemzetépítés küzdelmes munkájának körvonalazásával ezen szerzők egyszer s mindenkorra kihúzták a talajt a nacionalisták primordialista elképzelései alól, és szilárd történettudományi konszenzust alakítottak ki a nemzetek modern, történetileg és politikailag megkonstruált voltáról.¹¹

Bár a “nemzeti ébredés”-ről szóló primordialista elbeszélésekre halálos csapást mértek, a fenti tudósok csak ritkán kérdőjelezték meg a nacionalista tételek és lojalítások modern kori visszhangját. Úgy tűnik, az “elképzelt közösségek” olyannyira eluralkodtak a történetíráson, hogy figyelmetlenné váltunk azok iránt, akik elzárkoztak a nemzet csáberejétől. A nacionalizmus történetének kutatása 1980 óta mindenekelőtt a nemzeti ideológiák és beszédmódok vitatott kulturális, politikai és társadalmi tartalmi elemeinek feltárására koncentrált, és kevésbé figyelt a nemzetesítő programok külső hatáira. A történészek hangsúlyozzák ugyan a nemzetek elképzelt közösség jellegét, de továbbra is a nemzeti csoportokból kiindulva írják Kelet-Európa történetét, úgy beszélve “a csehek”, “a németek”, “a lengyelek”, “a szlovénok” közötti kapcsolatokról, mintha ezek a közösségek maguktól értődő entitások volnának. Egy szó mint száz, ideje végre túllendülni az elképzelt közösségeken és fontolóra venni azok történetét is, akik ezeken kívül vagy ezek peremén éltek.

¹⁰ A Kelet-Közép-Európa történetét uraló “eticista” előfeltevések kritikájához lásd King, Jeremy: *The Nationalization of East Central Europe: Ethnicism, Ethnicity, and Beyond*. In: Wingfield, Nancy M. – Bucur, Maria (eds.): *Staging the Past: The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present*. West Lafayette, 2001, 112–129.

¹¹ Anderson, Benedict: *Elképzelt közösségek: gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Ford. Sonkoly Gábor. Budapest, 2006.; Gellner, Ernest: *A nemzetek és a nacionalizmus*. Ford. Barabás András. Budapest, 2009.; Ranger, Terence – Hobsbawm, Eric (eds.): *The Invention of Tradition*. Cambridge, 1983.; Hobsbawm, Eric: *A nacionalizmus kétszáz éve*. Ford. Baráth Katalin. Budapest, 1997.; Weber, Eugen: *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870–1914*. Stanford, 1976.

Csoportok nélküli etnicitás című esszéjében Rogers Brubaker arra ösztönzi a társadalomtudósokat és a történészeket, hogy szakítsanak az egyénekről mint csoportok tagjairól és a nemzeti csoportokról mint koherens társadalmi cselekvőkről alkotott elképzelésekkel. A “csoportként létezés” eseményként való elemzése, szemben a nemzetek történelmi aktorokként való értelmezésével, ráeszmélt arra, hogy a csoportba tömörülés “esetleg nem történik meg, hogy a csoportként létezés magas szintje esetleg nem kristályosodik ki az etnopolitikai vállalkozók csoportteremtő erőfeszítései ellenére sem, sőt még olyan szituációkban sem, amikor intenzív elitszintű etnopolitikai konfliktus dúl”.¹² De hogyan tehető történelmi kutatás tárgyává a sikertelen csoporttá válás? Ernest Gellner “nem ugató kutya”-ja komoly kihívást támaszt számos alapvető, Közép-Kelet-Európa történetét hagyományosan tagoló képzetrel szemben.¹³ Jelesül, a kultúr- és társadalomtörténészek komoly erőket mozgósítva próbálják róla meggyőzni olvasóikat, hogy a közép-kelet-európai nacionalistáknak a mindennapok minden szeletét sikerült átítatniuk nemzeti tartalommal, lebontva a köz- és magánélet közti állítólagos válaszfalakat. Brubaker ehhez képest merőben más képet fest a kommunizmus utáni Kolozsvárról. A politikai beszédet keretbe foglaló, erősen etnicizált retorika ellenére “a magyarok többsége” szerinte, “éppúgy mint a románoké, túlnyomóan közömbös a politika iránt, és főként a mindennapi élet gondjai kötik le, amelyeket nem etnikai alapon értelmeznek”.¹⁴

A “politikát” Brubaker itt a magas politika szinonimájaként használja. Arra figyelmeztet, hogy az elitek politikai diskurzusának nemzeti töltetéből ne vonjunk le következtetéseket a nemzeti vonzások erejére és polarizáltságára vonatkozóan a mindennapi életben. Ám a magas “politika” és a “mindennapi élet” között így felállított ellentét nyugtalanító kérdést is fölvet a társadalomtörténész számára. Ha azt látjuk ugyanis, hogy a tömegek nem nemzeti sablonok szerint gondolkodtak vagy éppen hidegen hagyták őket a nemzeti eszmék, az vajon azért történt-e így, mert a politika meg sem érintette őket? Ez a nézet éppen azt a bináris megkülönböztetést

¹² Brubaker, Rogers: Csoportok nélküli etnicitás. Ford. Neményi László. *Beszélő*, 2001/7–8, 62.

¹³ Gellner, 2009. 61.

¹⁴ Brubaker, Rogers: *Ethnicity without Groups*. Cambridge, Mass., 2004, 22.

látszana erősíteni “magas politika” és “mindennapok” között, amelyet a társadalom- és kultúrtörténészek, főként pedig a társadalmi nem történészei, immár harminc éve igyekeznek lerombolni.

Jelen cikkben ennél fogva anélkül teszek kísérletet a nemzeti közömbösség historicizálására és elemzési kategóriaként való használhatóságának vizsgálatára, hogy újrahunám a közösségi (politikai) szféra és a (politikamentes) magánélet közötti képzeletbeli határt, és hogy a tömegeket kiretusálnám a politikából. Ezzel szemben azt a véleményt fogom képviselni, hogy a nemzeti törekvések és a rájuk alulról érkező válaszok közötti feszültség a modern Közép-Kelet-Európában gyakran vált a politikai változás és radikalizáció hajtóerejévé. A cikk további részében három, egymással összefüggő kérdésre keresek választ: Mi a nemzeti közömbösség és van-e története? Milyen történeti erők és eszmék takarták el a szemünk elől? Hogyan viszonyul a nemzeti közömbösség kategóriája a transznacionális történelemhez és hogyan bonyolítja annak elméleti hátterét?

A közömbösség meghatározása

A nacionalizmussal szembeni közömbösség nem új felfedezés Kelet-Európa történetében, sokkal inkább új címke olyan jelenségekre, amelyek már régóta izgatják a történészek és politikai mozgalmárok fantáziáját egyaránt. Amit itt közömbösségnek nevezünk, azt a múltban különböző, gyakran pejoratív elnevezésekkel írták le: mint regionalizmust, kozmopolitizmust, katolicizmust, szocializmust, lokalizmust, kétnyelvűséget, vegyes házasságot, opportunist, erkölcstelenséget, elmaradottságot, megrögzöttséget és hamis tudatot, stb. Azt sem állíthatni, hogy a nemzeti közömbösség tökéletes terminus lenne a vizsgált fogalomra, tekintettel a “közömbösség” szóhoz tapadó negatív melléköngére. A lehetséges alternatívák azonban, mint nemzeti apátia, kétértelműség, labilitás vagy kettős nemzeti kötődés, aligha szerencsésebbek – a közömbösség ezen jelenségek bármelyikét képes lefedni, de nem korlátozódik egyikre sem. A megfelelő kifejezés hiánya, amely alkalmas lenne a nem nemzeti vagy nemzetileg ambivalens népesség leírására, sokatmondóan tükrözi, hogy mennyire a nemzetalapú előfeltevések formálták a társadalomtudományok szokincset.

A *nemzeti közömbösség* terminus ugyanakkor számos különböző magatartás- és embertípusra vonatkozhat. Ennek oka az, hogy a nemzet iránti közömbösség lehetőségei és formái alapjaiban módosultak az idők során, alkalmazkodva az államhatárok és a politikai, társadalmi és jogi struktúrák változásaihoz. A tizenkilencedik és huszadik század folyamán a nemzeti közömbösség sem állandóbb, sem pedig következetesebb nem volt Kelet-Közép-Európában, mint maga a nacionalizmus. A fogalmat lehetséges és szükséges is historizálni.

A nemzeti közömbösség első ránézésre akár premodern maradványnak is tűnhet – helyi, regionális, dinasztikus vagy vallási kötődések leképeződésének, amelyeket a modernizáció, az államépítés és a modern tömegpolitika erői lassanként felmorzsolnak. Ez az elgondolás persze egyenesen következik az Anderson, Hobsbawm, Ranger, Gellner és Weber neve által fémjelzett modernista paradigmából, amely a nemzetiesedést a modernizáció, az iparosodás és az államépítés hátszélén egy irányban, a homogén nemzetállam végcélja felé haladó szerelvénnyént írja le. Újabb kutatási eredmények szerint azonban a nemzeti közömbösség pont a nemzet európai offenzívájával párhuzamosan élte virágkorát, 1880 és 1948 között. Korántsem premodern maradvány volt tehát, hanem gyakran épp a modern tömegpolitikára adott válasz.

Weber nagyhatású, *Peasants into Frenchmen* című könyve szemléletesen világít rá a modernista paradigma csapdáira. A könyv köztudomásúlag azt az elterjedt hiedelmet cáfolja, miszerint a 19. századi franciaországi parasztok és ipari munkások ténylegesen franciák lettek volna. A 19. század parasztjait “a Vogézekről Bretagne-ig” tökéletesen “hidegen hagyták a politikai viták és mindaz, ami nem érintette őket közvetlenül”, írja Weber.¹⁵ A franciaországi munkásokat és parasztokat erősebb szálak fűzték helyi, regionális, szakmai, családi és vallási közösségekhez, mint bármilyen átfogó, francia nemzeti közösséghez. Jellemző módon, Európa par excellence nemzetállamában, a francia 1870-ben csupán a népesség felének volt az anyanyelve.¹⁶ Weber végkövetkeztetése szerint “a nemzet modern definíciója, mint egyének szabad egyesülése, mely bizonyos közös attribútumokkal, nem utolsósorban közös

¹⁵ Weber, 1976. 343.

¹⁶ Weber, 1976. 67–94.

történelemmel bír, legfőljebb erős megszorításokkal alkalmazható az 1870 körüli Franciaországra.”¹⁷

A *Peasants into Frenchmen* komoly csapást mért a nacionalista történetírás primordialista képzeletére. Ha ugyanis maga Franciaország, a nemzetállamiság mintapéldája sem volt egységes nemzetállam a XIX. században, melyik ország tudná alappal ezt állítani magáról? Mégis, Weber narratívája erősen teleologikus, amennyiben a nemzetiesedést szorosan összefüzi a modernizációval és az államépítéssel. A *Peasants into Frenchmen* a francia Harmadik Köztársaság könyörtelen harcáról szól, ahogyan franciákat próbált faragni a parasztokból, a falusi tanítók és közszolgák küzdelméről az “elmaradt” vidék civilizálásáért, ahogyan kiirtották a helyi nyelvjárásokat, hagyományokat és babonákat, hogy a helyükön meghonosítsák a modern, egységes “francia” kultúrát és államigazgatást. A franciaországi regionalizmusokkal és a francia birodalmisággal foglalkozó történészek azóta már kétségbe vonják a modern francia nemzetépítés, regionalizmusok és gyarmatosítás közötti összefüggések ilyen féloldalas, felülről lefelé irányuló értelmezését.¹⁸ De a *Peasants into Frenchmen*, számos korai nacionalizmuselméleti művel együtt, ugyanazon mozdulattal ismerte fel a nemzeti közömbösség valódiságát és száműzte a modernitás előtti múltba.¹⁹ Ezzel szemben a nemzeti közömbösség szerintem jócskán túlélte a 19. századot, és nem más hozta létre és szilárdította meg, mint éppen a modern tömegpolitika.

Több kelet- és délkelet-európai régió példája bizonyítja, hogy a modernizáció elemi ereje nem számolta föl a nemzeti ambivalenciát. A nemzetileg közömbös 20. századi közösségek talán legismertebb közép-európai példajaként hivatkozhatunk a Bjork által vizsgált felső-sziléziaiakra. Jan Kapica atya 1906-ban tette fel a kérdést: “Mi a felső-sziléziai? Német, lengyel, porosz, egyszerűen felső-sziléziai, vagy esetleg csupán elvont emberi lény?”²⁰ A kérdés sohasem nyert végleges választ, de nem azért, mintha a sziléziaiak benne ragadtak

¹⁷ Weber, 1976. 485.

¹⁸ Lásd például Ford, 1993.; Daughton, James: *An Empire Divided: Religion, Republicanism, and the Making of French Colonialism, 1880–1914*. New York, 2006.

¹⁹ Weber, 1976. 494. Ez a következtetés a francia gyarmatosítás apológiájaként értelmezhető.

²⁰ Idézi Bjork, 2008. 1.

volna a premodernitásban. Csehországhoz és Elzász-Lotaringiához hasonlóan a századfordulós Felső-Sziléziában szinte mindenki tudott írni-olvasni, kiterjedt volt az ipar és virágzott az egyesületi élet. Ahogy Bjork kimutatta azonban, a tartomány nemzetileg közömbös katolikus papsága, egy szilárd katolikus szubkultúrára támaszkodva, ennek ellenére képes volt hátráltatni a nemzetek térhódítását.

Felső-Szilézia példája kérdéssé teszi a nemzetiesedés visszafordíthatatlanságáról alkotott teleologikus feltevést. A nemzeti közömbösség továbbélése a 20. századi Sziléziában szembesíti a történelezt “a lehetőséggel, hogy emberek sokrétű nemzetiesítési folyamatok alanyává váljanak anélkül, hogy visszavonhatatlanul elmerüljenek bennük”, ahogyan Bjork véli.²¹ Egy rövid, 1897-től 1907-ig tartó nemzeti polarizációs időszak után a kétnemzeti, katolikus Centrum Párt és a szociáldemokraták az 1912-es választásokon visszazerezték vezető szerepüket a felső-sziléziai politikában. Bjork szerint e két párt nemzeti kétarcúsága éppenséggel hozzájárult választási sikerükhöz. A sors iróniájaként a német és lengyel nemzeti mozgalom pont hevésségével idegenítette el magától a sziléziaiakat és duzzasztotta fel “a nemzetileg bizonytalanok sorait”. Mialatt a német birodalmi kormányzat elnyomó nyelvpolitikája megkísérelte eltüntetni a nyilvános téréből a lengyel nyelvet, a lengyel nacionalisták bárminemű német nyelvhasználatot nemzetárulásként bélyegeztek meg. Ám egyik nemzeti oldal “nyelvi abszolutizmusa” sem keltett rokonszenvet a hagyományosan többnyelvű környezetben élő sziléziaiak körében. Ennek következtében “nőtt a választói fogékonyaság a nemzetek fölötti politikára egy olyan sávban, amely nemrég még a nemzeti táborok közötti senkiföldjének látszott”.²²

A 19. század közepi Dalmáciában Dominique Reill hasonló összefüggést talált a modern nemzeti mozgalmak felívelése és a nemzeti kétarcúság viruló kultúrája között. A dalmát elitben nem volt ritka, hogy valaki tudatosan olasznak és egyben szlávna is vallja magát és küldetésének tekintse a két kultúra közötti hídverést.²³ Pamela Ballinger kutatásai szerint Isztria, a napjainkban Horvátor-

²¹ Bjork, 2008. 4.

²² Bjork, 2008. 172, 129 és 131. Felső-Sziléziáról lásd még Struve, Kai és Ther, Philipp (Hrsg.): *Grenzen der Nationen: Identitätenwandel in Oberschlesien in der Neuzeit*. Marburg, 2002.

²³ Reill, Dominique: A Mission of Mediation: Dalmatia’s Multi-National Regionalism from the 1830s–60s. In: Cole, 2007.

szág, Olaszország és Szlovénia között felosztott balkáni régió lakói szintén tudatos "hibrid" identitásokat fejlesztettek ki válaszul a versengő nemzeti mozgalmak politikai és társadalmi nyomására.²⁴ A cseh korona országaiban a nemzeti rivalizálás a 20. század elején valóságos licitháborúba torkollt a gyermeki lelkekért. A cseh és német iskolák és jóléti szervezetek egyaránt ingyen ebéddel, tankönyvekkel, ruhával, sőt karácsonyi ajándékokkal próbálták feljebb srófolni tanulói létszámukat és kiterjeszteni nemzeti bázisukat. Aligha meglepő, hogy mikor egy kétnyelvű gyári munkást 1948-ban a nemzeti hovatartozásáról kérdeztek, kertelés nélkül a következőt válaszolta: "az attól függ, hogy ki fizet többet".²⁵

Szerte Kelet-Európában a nemzeti tömegmozgalmak közötti küzdelem ténylegesen serkentette a nemzeti közömbösséget. A nemzeti közömbösség formái azonban idővel és egyik politikai rendszerről a másikra drámaian megváltoztak. Főként Habsburg Ausztriában a közömbösség egyesek számára jelenthette a nemzeti lojalitások teljes hiányát – a tudatosan vállalt sem cseh, sem német, sem lengyel, sem ruszin, sem német, sem szlovén identitást. A 19. század végén viszont, amint azt Gerald Stourzh és King kimutatták, az osztrák állam maga is bekapcsolódott állampolgárai "soknemzetiségébe" azáltal, hogy a nemzeti feszültségek levezetése céljából elismerte a nemzeti közösségek vélelmezett jogait.²⁶ Ezzel kihúzta a talajt a nemzeti agnoszticizmus alól, különösen azokban a régiókban (Morvaország, Galícia, Bukovina), ahol a 20. század elején ún. nemzeti kiegyezésekre is sor került. Miután az állampolgároknak kötelezően nyilatkozniuk kellett nemzetiségükről, hogy élhessenek olyan alapvető polgári jogokkal, mint a szavazati jog vagy az elemi iskolázás, a partvonalon kívül maradás igencsak bonyolulttá vált.

A Habsburg Birodalom névleges nemzetállamokra való felbomlása aztán 1918-ban csaknem lehetetlenné tette a nemzeti kötődés teljes elutasítását. Az osztrák birodalom megsemmisülésével véget ért a nemzetileg közömbös vagy semleges állam kora Közép-Kelet-Európában. A csehszlovák, lengyel és jugoszláv kormányzat mind kényszerűen osztályozta állampolgárait abban a reményben, hogy a

²⁴ Ballinger, Pamela: *History in Exile: Memory and Identity at the Borders of the Balkans*. Princeton, 2002, 262.

²⁵ Húrký, Josef: *Zjištování národnosti*. Praha, 1947, 92–94.

²⁶ King, 2002. 114–153.; Stourzh, Gerald: *Die Gleichberechtigung der Nationalitäten in der Verfassung und Verwaltung Österreichs*. Wien, 1985.

kisebbségekhez tartozók számának csökkentésével erősítheti belső és külső legitimitását.²⁷ Ugyan a két világháború közti Csehszlovákia és Jugoszlávia hivatalosan nemzetek felettiként határozta meg magát, egyikük kormánya sem volt nemzetileg közömbös. Csehszlovákiát, Elizabeth Bakke következtetése szerint, mindvégig nemzetállamként gondolták el. A “csehszlovák” nemzetet nem csupán az állampolgári hűségre, de közös kulturális értékekre, a csehek és szlovákok nyelvi közelségére és faji rokonságukra alapozva is definiálták. Aki német, magyar, cigány vagy lengyel volt, az nem lehetett “csehszlovák” is egyben.²⁸ A valódi “jugoszlavizmus” ugyanilyen kevésbé jellemezte a két világháború közötti Jugoszláviát, akár a politikai pártokat, akár az oktatási rendszert, akár a kulturális és vallási szervezeteket vesszük szemügyre.²⁹ A létező jugoszlavizmus pedig Charles Jelavich szerint osztozott a nemzetállamiság kirekesztő logikájában, hiszen “a nem szlávok, az albánok, németek, görögök, magyarok, románok, törökök és a többiek nem fértek bele a képletbe”.³⁰

Természetesen a Szovjetunió a klasszikus példa rá, hogy egy hivatalosan nemzetek fölötti állam a gyakorlatban hozzá tudott járulni a nemzeti közömbösség felszámolásához. Terry Martin, Francine Hirsch, Jurij Szlezkin és mások friss kutatásai kiemelik a szovjet kormányzat központi szerepét a szovjet lakosság nemzetiesítésében. A szovjet döntéshozók stratégiai célok érdekében szilárdítottak meg nemzeti közösségeket a 20. század elején, köztük tökéletesen légből

²⁷ A nemzetiségi osztályozásról lásd Zahra, Tara: The “Minority Problem” and National Classification in the French and Czechoslovak Borderlands. *Contemporary European History*, vol. 17 (2008), no. 2, 137–165.

²⁸ Bakke, Elizabeth: The Making of Czechoslovakism in the First Czechoslovak Republic. In: Schulze-Wessel, Martin (Hrsg.): *Loyalitäten in der Tschechoslowakischen Republik, 1918–1938*. München, 2004, 23–44.

²⁹ Dzaja, Srecko M.: *Die politische Realität des Jugoslawismus (1918–1991)*. München, 2002. Lásd még Jelavich, Charles: South Slav Education: Was There Yugoslavism? és Arnold Suppan: Yugoslavism versus Serbian, Croatian, and Slovene Nationalism: Political, Ideological, and Cultural Causes of the Rise and Fall of Yugoslavia. In: Naimark, Norman M. – Case, Holly (eds.): *Yugoslavia and Its Historians: Understanding the Balkan Wars*. Stanford, 2003, 93–115 és 116–39.

³⁰ Jelavich, 2003. 95.

kapott csoportokat, élve a nemzetiségi osztályozás, a nemzetiesítő nyelv-, kultúr- és oktatáspolitikai lehetőségeivel.³¹

Ezekre az eredményekre építve vázolta fel Brown *Biography of No Place* című könyve a szovjet hatóságok és a kresy, a történeti Lengyel- és Oroszország közötti terület falvaiban élők közötti súrlódásokat. A szovjet hatóságok hamar rájöttek, hogy a nemzeti közömbösség teljesen általános a régióban. 1925-ben például azzal bízták meg Jan Szaulevicset, az Ukrán Nemzetiségügyi Biztosság titkárát, hogy előkészítendő az ukrán autonóm terület felállítására vonatkozó szovjet terveket, készítsen helyzetképet a kresy nemzeti-ségi állapotáról. Szaulevics csalódottan jelentette, hogy “ukránok és lengyelek alig különböznek egymástól anyagi viszonyaikban, és még a mindennapi nyelvük különválasztása is bajos, mivel a helyben beszélt lengyel nagyon hasonlít a helyben beszélt ukránhoz”. Tovább súlyosbította a helyzetet a lakosság nagy részének kétnyelvűsége.³² A tanácstalan hivatalnokok ekkor magukat a lakosokat faggatták nemzeti hovatartozásukról, ami vajmi kevés segítséggel szolgált. A vidék lengyel és ukrán ajkú lakói közül sokan ragaszkodtak hozzá, hogy ők egyszerűen csak parasztok. Mások a “katolikus” nemzetiséghez sorolták, ismét mások tutejszkie-ként, “itteni népek”-ként azonosították magukat. Egy paraszt saját állítása szerint a “katolikus nyelv”-et beszélte anyanyelveként, míg többen rendületlenül hangoztatták, hogy “parasztosan” vagy éppen “idevalósiul” beszélnek.³³

A külső osztályozás természetesen nagyban hozzájárult az efféle nemzeti kétarcúság megszüntetéséhez. Az 1918 utáni Kelet-Európában egyre inkább a nemzetiség vált az állampolgári jogok, a választói jog, az oktatáshoz és a szociális ellátórendszerhez való jog kimondott alapjává mind a Habsburg utódállamokban, mind a Szovjetunióban. Hugo Heller, csehországi német gyermekjóléti aktivista, azzal dicsekedett, hogy a forradalom után a nemzeti lelkesedés “forrásként buzgott fel, öntudatra ébresztve egész Német-Csehországot, felolvasztva a nemzeti ingadozás havát és jegét, szétozlatva a

³¹ Martin, Terry: *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. Ithaca, 2001.; Hirsch, Francine: *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*. Ithaca, 2005.; Slezkine, Yuri: The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism. *Slavic Review*, vol. 53 (1994), no. 2, 414–452.

³² Brown, 2004. 33.

³³ Brown, 2004. 39.

felhőket, amelyek bénítóan hatottak és árnyékot vetettek a nemzeti gondolatra, érzésre és akaratra... Azok voltak a szép idők!”³⁴

Heller és nacionalista barátai szerencsétlenségére azonban a szép idők nem tartottak sokáig. Kelet-Európa szárazföldi birodalmainak 1918-as összeomlása nem vetett véget a nemzeti közömbösségnek, hanem csak új megnyilatkozási formák felé terelte. A cseh korona országaiban például továbbra is összeházasodtak egymással cseh és német anyanyelvűek, és az ilyen családokban a kétnyelvűség és a cseppfolyós nemzeti kötődés számított normálisnak. Mások kivárára játszottak, a politikai és gazdasági körülmények függvényében csapódva egyik vagy másik oldalra. Csehszlovákia területén például 1910 és 1921 között négyszázezerrel csökkent a német nyelvűek száma. Egyes városokban, mint például Budějovice (Budweis), a magukat németnek vallók aránya nem kevesebb mint 50%-kal esett vissza.³⁵

Hová tűntek ezek a németek? Egyesek meghaltak a háborúban, mások Ausztriába vagy Németországba emigráltak, “csehszlovákká” váltak az állam nyomására vagy az újdonsült zsidó nemzetiség tagjaiként regisztrálták magukat. Sokan mások azonban egyszerűen oldalt váltottak, tapasztalva az államnemzeti tagsághoz fűződő kiváltságokat. Még náluk is többen lehettek, akik névlegesen ugyan csehnek, németnek, lengyelnek vagy magyarnak tartották magukat, de elutasították a nacionalista politikusok harsány követeléseit. A századelő nemzeti aktivistái fáradhatatlanul munkálkodtak rajta, hogy a polgárokat fölvilágosítsák a nemzeti hovatartozásukból származó kötelességeikről. A jó német nemcsak arról volt felismerhető, hogy a választásokon nemzeti politikusra adta le a voksát. A jó német ezenfölül kizárólag német tulajdonú üzletben vásárolt, szabadságát a veszélyeztetett német “nyelvhatáron” töltötte, német dalárdában énekelt, német önkéntes tűzoltóegylet tagjaként gyakorlatozott, német klubokba járt (ahol rendszeresen pénzbeli felajánlásokat tett), otthon csak németül beszélt, német házastársat választott magának, gyermekeihez német dajkát fogadott és kizárólag német óvodába, nyári táborba és iskolába járatta őket.³⁶ Nem meglepő, hogy

³⁴ Heller, Hugo: *Die Erziehung zum deutschen Wesen*. Prag, 1936, 9.

³⁵ King, 2002. 164–166.

³⁶ Lásd például Judson, 2006.; Wingfield, Nancy M.: *Flag Wars and Stone Saints: How the Bohemian Lands Became Czech*. Cambridge, Mass., 2007.;

viszonylag kevesen voltak képesek eleget tenni az így felfogott nemzeti életmód terhes követelményeinek. Csehszlovákiában 1930-ra az ún. mozgalmi pártok élvezték a német szavazók háromnegyedének bizalmát, mint a szociáldemokraták, az Agrárpárt és a Keresztényszocialista Párt. Ezen pártok elsősorban nemzetektől független ügyek és problémák mentén szerveződtek. A német ajkúak majd csak az 1930-as évek közepén fordulnak egyre nagyobb számban a nacionalista Szudétanémet Párt felé, miután a gazdasági világválság a németek lakta iparvidékeket sújtotta a legkeményebben.³⁷

Ugyanilyen nehezen zajlott a közömbösséggel való leszámolás a két világháború közti Lengyelországban és Magyarországon. Az első, 1921-es lengyel népszámláláson sokezer német nyelvű protestáns vallotta magát lengyelnek Közép- és Kelet-Lengyelországban. Łódźban, az ország második legnagyobb városában az ilyen német-lengyeleket “Lodzermenschen”-nek hívták. Josef Spickermann, a város Szejm-képviselője 1919. márciusi beszédében indulatosan határolódott el a pángermán gondolattól, kijelentve, hogy “Mi, német etnikumú állampolgárok, hazánkként tekintünk Lengyelországra... Teljes pszichénkkal alapvetően különbözünk a határ túloldalán élő németektől... Készek vagyunk akár vagyonunkat és életünket is áldozni egy jövőbeni erős Lengyelországért.”³⁸ Magyarországon 1941-ben 174 ezer 995-en vallották magukat német anyanyelvűnek és egyszersmind magyar nemzetiségűnek. Egy népszámlálási biztos beszámolója szerint a magyarországi német ajkúak többsége fontosabbnak tartotta földje és vagyona biztonságát, mint német identitása megőrzését, ugyanis “a sváb népesség otthon érzi magát, itt szándékszik maradni és kötődik a földhöz. Hajlandóak feladni nemcsak nemzetiségüket, de anyanyelvüket is, ha ezen az áron közöttünk maradhatnak.”³⁹ A szomszédos Burgenlandban ugyanakkor a nácik az 1930-as évek végén sikerrel toboroztak támo-

Harvey, Elizabeth: *Women and the Nazi East: Agents and Witnesses of Germanization*. New Haven, 2003.; Bryant, 2007.; Zahra, 2008.

³⁷ Zahra, 2008. 144.

³⁸ Idézi Eser, Ingo: “Loyalität” als Mittel der Integration oder Restriktion? Polen und seine deutsche Minderheit, 1918–1939. In: Haslinger – von Puttkamer, 2007. 23–24.

³⁹ Gerhard Seewann: “Ungarndeutschum” als Identitätskonzept und politische Ressource. In: Haslinger – von Puttkamer, 2007.

gatókat a magyar és horvát kisebbség köréből, sőt még helyi pártgyűléseket és más rendezvényeket is rendeztek magyarul és horvátul.⁴⁰

A nacionalista politikusok Közép-Kelet-Európa-szerte opportunistaként, kollaboránsként és árulóként ítélték el az ilyen személyeket. A két háború között Csehszlovákiában egyes tanárok például úgy vélekedtek a gyerekeiket cseh iskolába járató német anyanyelvű szülőkről, hogy “súlyos károkat okoznak nemzetüknek és végső soron a kihalásán ügyködnek. Ennek oka... a nemzeti közömbösség, amelyet büntetendő cselekménnyé kellene nyilvánítani.”⁴¹ Az ilyen szülők azonban nem feltétlenül voltak valamiféle hamis tudat, politikai vagy anyagi nyomás vagy épp erkölcsi züllés áldozatai, éppen csak nem hagyták eluralkodni a nemzeti szempontokat életükön és politikai választásaikon.

Tekintettel a “nemzeti közömbösség” kategóriája alá sorolható viselkedések és attitűdök sokféleségére, érdemes rákérdezni, vajon elég gazdaságos-e a fogalom, hogy használható legyen. Véleményem szerint a kategória összefüggését végső soron az biztosítja, ahogyan maguk a nacionalisták használták új hívek toborzása céljából. Tekintet nélkül indítékaik és érdekeik különféleségére, Habsburg Ausztria és az utódállamok nacionalistái úgy ítélték el a nemzetileg közömbösök zavarba ejtő fajtáját, hogy “hermafroditák”-nak, “kétéltűek”-nek, “renegátok”-nak, “utraquisták”-nak és “határlelkek”-nek bélyegezték és átkozták ki őket, továbbá próbálták saját aklukba terelni őket, mintha ténylegesen egy közös fajt alkottak volna. A náci rezsim alatt aztán a “köztes réteg” vagy az “én-is-német” kategóriájába soroltattak, hogy a II. világháború után végül mint “nemzetileg labilis opportunistákat” vagy egyszerűen mint árulókat járassák le és néha üzzék is el őket szülőföldjükéről.

A nemzeti közömbösség tehát alapvetően negatív és nacionalista kategória. A közömbösség mint olyan csak a nacionalista szemléző számára létezett. A közömbösök elképzelt nemközösségét azonban rendhagyó módon éppen az hozta létre, hogy a nacionalisták kitarthatóan a kiirtásán fáradoztak. Történelemszempontból ezért óvakodnunk kell,

⁴⁰ Baumgartner, Gerhard – Hemetek, Ursula: *6 x Österreich: Geschichte und aktuelle Situation der Volksgruppen*. Klagenfurt, 1995, 60.

⁴¹ *Unsere deutsche Schulen und das Vernichtungsgesetz* (névtelenül). Eger (Cheb), 1920, 7.

hogy róla beszélve ne hogy felcseréljük egymással a gyakorlat és az elemzés kategóriáit.⁴² Ez nem jelenti azonban azt, hogy egyáltalán kerülünk kéne a használatát, ahogyan nem nélkülözhetjük a nemzet és nacionalizmus terminusokat sem. Azáltal, hogy valakik elképzelték, a nacionalizmussal szembeni közömbösség éppolyan valós és jelentőségteljes kategóriává lett, mint maga a nemzet, a maga jelentékeny társadalmi, kulturális és politikai következményeivel.

A nemzeti közömbösséget elsőként a nemzeti aktivisták érzékelték társadalmi és politikai jelenségként, hamarosan azonban a nemzeti, birodalmi, sőt nemzetközi hatóságok is elismerték és intézményekbe foglalták a létét. 1918 után például a nemzetközi egyezmények és kelet-európai alkotmányok kisebbségvédelmi rendelkezései váltottak ki éles vitákat arról, hogy kik tartoztak a “kisebbségekhez” és hogy ezáltal kikre terjedjenek ki a kisebbségi jogok. A nemzeti közömbösség diplomáciai viták és ádáz belső konfliktusok tárgya lett. Egy Lengyel- és Németország közötti 1922-es megállapodás például kimondta, hogy a felső-sziléziai német gyerekeket megillette a “kisebbségi jog”, hogy az elemi iskolát németül végezzék. Igen ám, de melyik gyerek volt német és melyik lengyel? Az egyes gyerekek nyelvtudásáról és nemzeti hovatartozásáról folyó viták végül a Népszövetség Nemzetközi Bíróságán landoltak.⁴³ A bíróság hivatalosan elismerte a nemzeti közömbösséget, belátva, hogy Sziléziában sem a nemzetiség, sem a nyelvtudás meghatározása nem volt egyértelmű: “Megalapozottnak látjuk a véleményt, hogy a Felső-Sziléziában uralkodó viszonyok között... a kérdés, hogy egy adott személy egy adott kisebbséghez tartozik-e... nem válaszolható meg a rendelkezésre álló tények alapján. Ez a bizonytalanság fennáll például a nyelv esetében akkor, ha a személy nem beszéli a német vagy lengyel nyelv irodalmi változatát, vagy ha több nyelvet ismer és használ rendszeresen, illetve vegyes

⁴² Az elemzési és gyakorlati kategóriák összehasonlásának veszélyéről lásd Brubaker, 2004.; Brubaker, Rogers – Margit, Feischmidt – Fox, John – Grancea, Liana: *Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban*. Ford. Berényi Gábor, Boris János és Károlyi Júlia. Budapest: L’Harmattan, 2011.

⁴³ Az ügy részleteiről lásd Hudson, Manley O. (ed.): *World Court Reports: A Collection of the Judgments, Orders and Opinions of the Permanent Court of International Justice*, 2. köt., 1927–1938. New York, 2004.

házasság esetén.”⁴⁴ Mindez csupán egyetlen példa arra, ahogy a nemzeti közömbösség egyszerű szálkából a nemzeti mozgalmárok szemében lassanként sokkal többé nőtte ki magát. A nemzetiesítő államok és a nemzetközi kisebbségi jogvédelem korában a nemzettel szembeni közömbösség központi szerepet játszott a határokon belüli és diplomáciai konfliktusokban, a nemzetközi jog új formáiban és a kisebbségi jogok új fogalmaiban.

A közömbösség nyakon csípése

Paradox módon a nacionalisták nemcsak feltalálták a nemzeti közömbösséget, hanem a legutóbbi időkig egyszersmind homályban is tartották. A kelet-európai színtéren a nemzeti közömbösséget sokáig eltakarták szem elől a történeti elemzést uraló nemzeti keretek, narratívák és kategóriák, valamint maguk a források, amelyekre a történész támaszkodhat: a kétnyelvűséget elleplező népszámlálási eredmények, a színkódos nemzetiségi térképek és a szenzációhajhász újságcikkek, amelyek a nemzeti megmaradásért elszántan vívott ütközetekké tupíroztak fel részeg kocsmai verekedéseket és gyerekcsínyeket.⁴⁵ Számos gyakorlati probléma is nehezíti az elképzelt nemközösségek kutatását. Először is, a közömbös egyének ritkán tömörültek szervezetekbe. A nacionalizmustól eltérően a nemzeti közömbösség nem hagyott maga után túl sok iratot sem, hiszen az állami levéltárak általában épp a nemzetállamok történetének dokumentálására jöttek létre. A nemzeti közömbösségnek nem állítottak emlékműveket és nem szenteltek neki ünnepeket, szokásokat és dalokat. Senki nem hozta létre sem a Nemzeti Hermafroditákat Gyámolító Egyesületet, sem pedig a Nemzetén Kívüliek Néppártját. Voltak ugyan kísérletek nemzeteken felül álló pártszervezésre, mint például a morvaországi nagybirtokosok Mittelpartei-a a századfordulón, de ezek végül kudarcba fulladtak.⁴⁶

⁴⁴ Hudson, 2004. 292. A sziléziai iskolákról bővebben lásd Fink, Carole: *Defending the Rights of Others: The Great Powers, the Jews, and International Minority Protection, 1878–1938*. New York, 2004.; Frenzt, Christian Raitz von: *A Lesson Forgotten: Minority Protection under the League of Nations: The Case of the German Minority in Poland, 1920–1934*. New York, 1999.

⁴⁵ Lásd Judson, 2006. különösen 1–18.

⁴⁶ A morvaországi Mittelpartei-ről lásd Luft, Robert R.: Die Mittelpartei des mährischen Grossgrundbesitzes 1879–1918. In: Seibt, Ferdinand (Hrsg.): *Die*

Azok a birodalmi intézmények pedig, amelyek explicit módon a nemzeti és nyelvi megosztottságok fölé emelkedtek Ausztriában, mint a Szociáldemokrata Párt, a nemesség, a katolikus egyház, a hadsereg és a köztisztviselői kar, olyan eltérő csoportokat képviseltek, amelyek aligha léptek volna föl közösen a nemzeti közömbösség védelmében. A 20. században aztán ezen nemzetek fölötti intézmények némelyike maga is egyre nemzetibbé vált. Korántsem véletlen egybeesés tehát, hogy a nemzeti közömbösség ott kap a leghatározottabb kontúrokat a levéltári anyagban, ahol a nacionalisták mindent megmozgattak a kioltásáért.

Ezért aztán kényes feladat lenne a közömbösség számszerűsítése, akármennyire is szeretnék tudni, vajon jelentős tömeg volt-e a közömbösöké vagy csak egy egzotikus töredék. Magukat az eszközöket, amelyekkel a 19. században a népességet mérték és osztályozták, nemzeti célok érdekében fejlesztették ki, különös tekintettel a közömbösség felszámolására és láthatatlanná tételére. Közép-Kelet-Európában hivatalos részről néha kezdeményezték ugyan a nemzeti közömbösség fölmérését, de ezek az erőfeszítések rendszerint elszánt ellenállásba ütköztek. A csehszlovák statisztikai hivatal például 1930-ban javasolta, hogy az állampolgárok a tízévenkénti népszámlálásokon vallhassák magukat “nemzetiség nélkülinek” (bez národnosti) vagy “ismeretlen nemzetiségűnek” (národnost neznáma), ahogyan mód nyílt a felekezetenélküliség megvállására is. “Nem mindenkiben él nemzeti érzés vagy tudat, vagy a nemzeti közösséghez tartozás vágya”, ismerték el a hivatal munkatársai. Cseh nacionalisták azonban élesen szembehelyezkedtek ezzel a nézettel. A Cseh Nemzeti Tanács, a cseh civil szervezeteket és politikai pártokat tömörítő ernyőszervezet aktivistái azzal érveltek, hogy a kategóriákon kívül maradás opciója “lehetetlenné tenné, hogy tiszta képet nyerjünk az állam nemzetiségi összetételéről, ami pedig kikezdené határainkat.”⁴⁷ Végül az utóbbi álláspont kerekedett felül, és a közömbösöket mégsem számlálták össze.

Chance der Verständigung: Absichten und Ansätze zu übernationaler Zusammenarbeit in den böhmischen Ländern 1848–1918. München, 1987, 218–236.

⁴⁷ Sčítání lidu 1930, a Cseh Nemzeti Tanács memoranduma az Állami Statisztikai Hivatalhoz és a Minisztertanács Elnökségéhez, 1930. május 16. Národní Archiv (NA), Prága, Národní rada česká, 183. doboz.

Léteznek azonban statisztikai mutatók, amelyek segítségével ugyan tökéletlenül, de felbecsülhetjük a nemzetileg ambivalensek számát egy adott helyen vagy időben. Egy demográfus szerint például 1900-ban a prágai iskolások 16,6%-a volt kétnyelvű, Budějovicében (Budweis) 16,2%-uk, Reichenbergben (Liberec) 16,1%-uk, míg Brüxben (Most) 22,4%-uk.⁴⁸ A számottevő politikai nyomás miatt, amely a kétnyelvűség bevallása ellen hatott, ezeket a statisztikákat óvatosan kell kezelnünk. A kétnyelvűség emellett nem is állt ok-okozati összefüggésben a nemzeti közömbösséggel. A korai cseh “nemzetébresztők” közül például sokan köztudottan kétnyelvűek voltak.⁴⁹ A 19. század végére azonban a kétnyelvűséget számos nacionalista oktatáspolitikus értékelte a nemzeti közömbösség bizonyítékaként Habsburg Közép-Európában. Kevéssel az 1880-as osztrák népszámlálás után Jan Kapras brünni (brnói) cseh gimnáziumi tanár pálcát tört azon morva szülők felett, akik két nyelven nevelték gyermekeiket, kijelentve, hogy “[E]z a nyelvileg semleges hermafroditák osztálya, akik mindig arra fordítják a palástot, amerről a szél fúj, akik hol csehnek, hol németnek mondják magukat, és akiket már apró koruktól leszoktatnak róla, hogy a szavuknak álljanak.”⁵⁰

Az egyes népszámlálások számai közti hullámzásokat szintén értelmezhetjük a nemzeti ingadozás mércéjeként: a cseh korona országaiból 1910 és 1921 között eltűnt négyszázezer német nyelvű polgár arról árulkodik, hogy a pálfordulás nem korlátozódott elszigetelt csodabogarakra. A belügyminisztérium munkatársai 1946-ban úgy becsülték, hogy a náci megszállás alatt ugyanott legalább háromszázezer cseh “lett németté”.⁵¹ A Zwischenschichtként számon tartott nemzeti kétarcúak állandó gondot jelentettek a megszállt Kelet-Európa náci tisztviselőinek. 1940-ben a Protektorátus sok német nyelvű lakója nem volt hajlandó németnek vallani magát,

⁴⁸ Rauchberg, Heinrich: *Der nationale Besitzstand in Böhmen*. Leipzig, 1905, 435.

⁴⁹ A korai cseh nacionalizmusról lásd Bugge, Peter: *Czech Nation-Building, National Self-Perception and Politics, 1780–1914*. PhD értekezés, Aarhus-i Egyetem, 1994.

⁵⁰ Kapras, Jan: *Řeč mateská orgánem školy obecné a znakem národnosti*. Praha, 1883, 9–10.

⁵¹ Frommer, Benjamin: *National Cleansing: Retribution against Nazi Collaborators in Postwar Czechoslovakia*. Cambridge, 2005, 18.

résben a nációkkal szembeni ideológiai ellenérzésből, de gyakrabban attól a félelemtől hajtva, hogy besorozzák őket a Wehrmachtba. “Nem lehet kétségünk afelől, hogy a nemzeti szocialista nevelés kipróbált módszerei a mai bizonytalan, zavart viselkedésű népi németek utódaiból a legértékesebb német állampolgárokat fogják majd faragni” – biztatták magukat a Protektorátus hivatalnokai.⁵²

A nemzeti közömbösség tehát még akkor is jelentős volt történetileg, ha a nemzetileg közömbösök csak egy csekély kisebbséget tettek volna is ki a 20. század elején. A nacionalista retorika az életnagyság fölé nagyította a nemzeti közömbösséget, amely ezáltal rendkívüli szerephez jutott a modern közép-kelet-európai nemzeti mozgalmak, politikai és társadalmi intézmények kialakulásában. A nacionalistákat a 19. század közepétől egészen a II. világháború utánig a nemzeti közömbösség réme gyötörte, és új és új stratégiákat eszeltek ki a megsemmisítésére. Nemzetileg közömbös polgártársaik hűségét lekenyerezéssel és meggyőzéssel, szociális juttatásokkal vagy a lelkiismeret szavára hatva próbálták föléleszteni. Amikor azonban a szelídebb módszerek elégtelennek bizonyultak, a nemzeti aktivisták és államhivatalnokok a fegyelmezés eszközeihez nyúltek, többek között a két világháború közti Kelet-Európában és a nációk által megszállt Közép-Kelet-Európában szokásos kényszerű nemzeti osztályozáshoz.

A közömbösség nemcsak a nacionalisták heves reakciója révén hatott a modern nacionalizmus fejlődésére, de azáltal is, hogy a nemzeti mozgalmakat a nemzet mint közösség határainak pontosabb kijelölésére sarkallta. Vajon mindazok szabad egyesülése képezi-e a nemzetet, akik magukat csehnek, szlovénnek, lengyelnek, franciának vagy németnek hiszik, vagy inkább azoké, akik elsajátítottak egy bizonyos nyelvet vagy magukévá tettek bizonyos kulturális cselekvésmódokat? Vagy talán a származás és a “vér” tenné a nemzetet? Tekinthető-e a nemzeti hovatartozás egyúttal a politikai elkötelezettség kifejeződésének is (például a náciizmushoz vagy a demokráciához)? Esetleg a kulturális vagy gazdasági helyzetéjének? Az ezen kérdésekre adott válaszok sosem bizonyultak stabilnak, de gyakran épp a nacionalisták közömbös tömegekkel való szembe fordulása szülte őket. Cseh nacionalisták, hivatalnokok és jogászok

⁵² Generalreferat für politische Angelegenheiten, Prága, 1939. augusztus 12. Úřad říšského protektora, NA, 520. doboz.

például egyre erőteljesebben követelték kényszerű inkluzív vagy nemzetiséget megállapító intézkedések bevezetését, hogy elejét tudják venni a közömbös vagy opportunista “csehek” átpártolásának a német táborba. A 20. század elején a nyelv helyett a származást vették elő a cseh nemzetiség ismertetőjegyeként, amely alkalmasabbnak tűnt az esetleges nemzeti “renegátok” megregulálására.⁵³

A nemzeti közömbösség és a kiirtására tett kísérletek nem korlátozódtak Kelet-Európára. Az I. világháborút követően a francia közigazgatás hasonló kényszerű nemzeti osztályozást vezetett be Elzász-Lotaringiában, hogy a német alattvalókat megkülönböztessék a francia állampolgároktól, és hogy megbüntessék a legyőzött németeket. A francia közszolgálat 1919 februárjától az egész elzászi népességet négy kategóriába sorolta és ennek megfelelően négyféle személyi igazolványt bocsátott ki, amelyek különféle bánásmódra jogosították tulajdonosukat. A Carte A-t azoknak az elzásziaknak tartották fenn, akik Elzászban születtek, és szüleik vagy nagyszüleik már 1870 előtt is francia állampolgársággal bírtak. Az ügynevezett vegyes házasságból származó egyének, akiknek csak egyik szülője bírt francia állampolgársággal, Carte B-t kaptak, míg a Carte C a szövetséges államok polgárainak járt. Végül a Carte D-t olyanoknak adták, akik vagy maguk születtek Németországban vagy Ausztriában, vagy a szüleik, esetleg a nagyszüleik költöztek be onnan.⁵⁴ A francia hatóságok bevallottan azért vezették be ezeket az igazolványokat, hogy csírájában fojtsák el a veszélyt, amelyet érvelésük szerint a nemzeti kétarcúság jelentett. A franciapárti elzászi emigráns és volt szenátor, Émile Wetterlé ezt így magyarázta 1915-ben: “az osztrák-németek, akik semmiféle tisztességtelen húzástól nem riadnak vissza, hogy büntetlenséget biztosítsanak maguknak, túlságosan is gyakran próbálták meg magukat helyieknek kiadni... Mi, akiknek hosszú tapasztalat van a hátunk mögött a tartományban élő két fajtáról, első látásra vagy legfeljebb pár perc szóváltás után képesek vagyunk megkülönböztetni a valódi németet a törzsökös elzász-lotaringiaitól. Akár

⁵³ Zahra, 2008. 193.

⁵⁴ Elzászról lásd Fischer, Christopher J.: *Alsace to the Alsatians? Visions and Divisions of Alsatian Regionalism, 1890–1930*. PhD értekezés, Chapel Hill, University of North Carolina, 2003.; Boswell, Laird: *From Liberation to Purge Trials in the “Mythic Provinces”*: Recasting French Identities in Alsace and Lorraine, 1918–1920. *French Historical Studies*, vol. 23 (2000), no. 1, 129–62. és Zahra: *The “Minority Problem”*.

szagáról is felismerjük a fritz-et, ahogy a vadászkutya kiszagolja a vadat, és biztosíthatom önöket, hogy egy kevés gyakorlattal mindez könnyen elsajátítható, annyira sajátos és erős szagról van szó.”⁵⁵

A megszálló náci tisztviselők, legalábbis a retorikájukban, szilárdan hirdették, hogy a németséget a faj és a vér határozza meg. A gyakorlatban azonban a nációk jócskán kihasználták a nemzeti közömbösséget Kelet-Európában, szélesre tárva a Volksgemeinschaft kapuit minden nem zsidó előtt, aki eszméiket elfogadta. George Kennan amerikai diplomata jegyezte meg, hogy Csehország náci megszállása után már röviddel “nehézzé vált annak a megítélése, hogy meddig tart a cseh és hol kezdődik a német”.⁵⁶ Doris Bergen szerint a nációk által megszállt Lengyelországban a nemzeti közömbösség hozzájárult a zsidóellenes erőszak eszkalációjához. Azon nemzetileg ambivalens egyének közül ugyanis, akik megpróbáltak följebb kapaszkodni a négyfokozatú német Volkslistén, egyesek eszközként fordultak az antiszemita nyelvhasználathoz és erőszakhoz, hogy “bizonyítsák” a németiség iránti amúgy kétséges lojalitásukat.⁵⁷ Jóllehet a “közömbösök” az egyes esetekben a lakosság számbeli kisebbségét alkották, e kisebbség léte minden esetben rámutatott a nemzeti ideológiák korlátaira és ellentmondásaira, arra késztetve az állami tisztviselőket, hogy dolgozzanak ki alaposabb stratégiákat a nemzet határainak biztosítására.

Egyes általánosabb történelmi és elméleti áramlatok sem kedveztek a nemzeti közömbösség felismerésének. Az utóbbi húsz évben sok társadalom- és kultúrtörténész épp az identitások, különösképp a faji, nemi, szexuális és nemzeti identitások történelmi konstruáltságát helyezte érdeklődése középpontjába. A nemzeti közömbösség fogalma szilárdan illeszkedik ebbe a hagyományba, amely elsőként indult ki abból, hogy a nemzeti hovatartozás tudatállapot és nem biológiai tény. A konstruktivista tudomány nagy része azonban

⁵⁵ Wetterlé, Émile abbé: *Ce qu'était l'Alsace-Lorraine et ce qu'elle sera*. Paris, 1915, 305–306.

⁵⁶ Idézi King, 2002. 176. Az idézet forrása Kennan, George: *From Prague after Munich: Diplomatic Papers 1938–1940*. Princeton, 1968, 134.

⁵⁷ Lásd Bergen, Doris: The Nazi Concept of “Volksdeutsche” and the Exacerbation of Anti-Semitism in Eastern Europe, 1939–45. *Journal of Contemporary History*, vol. 29 (1994), no. 4, 569–82. A náci megszállás alatti Európáról lásd még Mazower, Mark: *Hitler's Empire: How the Nazis Ruled Europe*. New York, 2008.

fenntartotta azt az alapvető elképzelést, hogy az identitások fontosak, mindenki részesedik (vagy részesedett) belőlük, és mélyen áthatják az egyéni tapasztalatokat, a politikai kultúrát és a történelem változásait.⁵⁸ S mialatt a történészek bőséges adatokat halmoztak föl a nemi, faji, osztály- és nemzeti kategóriák átfedéseiről, változásairól, megkérdőjeleződéséről és idővel bizonytalanra válásáról, kevesebb figyelmet szenteltek a történelem azon szereplőinek, akiket nem foglalkoztattak a modern identitáspolitikai követelményei. Az “identitás” olyannyira fontossá vált a ma politikája és kultúrája számára, hogy már nehéz elképzelnünk, milyen lehetett az a világ, amikor még nem számított ennyire, vagy legalábbis nem ebben a formában.

Túl az identitáson című, provokatív esszéjükben Rogers Brubaker és Frederick Cooper az identitás fogalmának teljes mellőzéséért törnek lándzsát. Álláspontjuk szerint a fogalom túlságosan megoszlik egy “erős” és egy “gyenge” értelmezés között ahhoz, hogy használni lehessen. “Erős” formájában esszencializál, azt feltételezi, hogy mindenki egy mereven meghatározott csoporthoz tartozik. “Gyenge” formája pedig feloldódik egy sor megszorításban (az identitás mint “többes”, “cseppfolyós”, “vitatott” és “konstruált”), megfoghatatlanná válik és jelentését veszti. “Ha mindenütt jelen van az identitás, akkor sehol sincs jelen”, érvelnek a szerzők.⁵⁹ Újabban sokan cserélik fel az identitást olyan kevésbé redukcionista kifejezésekkel, mint a “lojalitás”, “kötődés”, “azonosulás”, “önértelmezés” és “alanyi helyzet”. Peter Haslinger, Joachim von Puttkamer és Martin Schulze-Wessel például a “lojalitás” fogalma mellett foglalnak állást, amely szerintük lehetővé teszi a közösségi tudatformák történetének feltárását az identitáspolitikai esszencializáló csomagja nélkül.⁶⁰ Míg az “identitás” az “állandóság illúzióját” hordozza és konstitutív erőként lép föl, addig a lojalitás

⁵⁸ Brubaker, 2004. 3.

⁵⁹ Brubaker, Rogers – Cooper, Fred: Beyond “Identity”. *Theory and Society*, vol. 29 (2000), no. 1, 1.

⁶⁰ Schulze-Wessel, Martin: Loyaltät als Geschichtlicher Grundbegriff und Forschungskonzept: Zur Einleitung. In: uó. (Hrsg.): *Loyalitäten in der Tschechoslowakischen Republik*, 10.

fogalma a szerzők szerint jobban hangsúlyozza az egyén cselekvőképességét.⁶¹

A lojalitás kétségkívül termékeny fogalom a történetírás számára, de nem érvényteleníti feltétlenül azt az alapvető feltételezést, hogy a 20. századi Közép-Kelet-Európában mindenki valamely nemzethez tartozott – még akkor sem, ha Robert Musil jól ismert passzusával élve ma már jobban tudatában vagyunk, hogy mindenkinek van “foglalkozási, nemzeti, állami, osztály-, földrajzi, nemi, tudatos, tudattalan” identitása, sőt, “még egy személyes jellegű is talán”.⁶² A kelet-európai “lojalítások” kutatása általában azokat az okokat elemzi, amelyek egyfelől az egyéni polgári, birodalmi, helyi, vallási vagy regionális, másfelől a nemzeti lojalítások szétágazásához, kölcsönös megerősödésükhöz, átfedéseikhez vagy versengésükhöz vezettek. Ezen kutatások azonban ritkán kérdőjelezik meg a nemzeti lojalítások vagy a “nemzeti kisebbségek” mint evidens közösségek létét.⁶³ Amint az identitás, úgy a lojalitás esetében sem túl nehéz az egyik redukcionista elképzelést egy másikkal helyettesíteni. A nemzeti közömbösség vizsgálatakor nem szabad a nemzetet ily módon felcserélnünk valami másra azon az alapon, hogy a közösségi azonosulás más módjai autentikusabbak, valódibbak, ellenállhatatlanabbak vagy hitelesebbek lettek volna a nemzetiség-nél. Az úgynevezett nemzeti hermafroditák nem voltak valójában katolikusok, regionalisták, lokalisták, zsidók, osztrák patrióták, kozmopoliták vagy szocialisták. Ugyanígy attól is óvakodnunk kell, hogy mögöttes hierarchiába rendezzük a lojalításokat, a nemzettel szembe- vagy fölé állítva a vallást, az osztályt, a fajt, a társadalmi nemet vagy a régiót.

⁶¹ Haslinger, Peter – Puttkamer, Joachim von: Staatsmacht, Minderheit, Loyalität: Konzeptionelle Grundlagen am Beispiel Ostmittel- und Südeuropas in der Zwischenkriegszeit. In: Haslinger – von Puttkamer, 2007, 2–3 és 9.

⁶² Robert Musil: *A tulajdonságok nélküli ember*. Ford. Tandori Dezső. Budapest: Európa, 2013, 1. köt., 37.

⁶³ Kevés kivétellel a Haslinger és von Puttkamer által szerkesztett, a közép-kelet és délkelet-európai államról, lojalításról és kisebbségekről szóló kötet esszéi sem reflektálnak arra, hogy a “nemzeti kisebbségek” milyen mértékig léteztek maguktól értelmezhető közösségekként. A két kivétel: Reiterer, Albert F.: Abkehr, Widerstand, Loyalität: Die Minderheiten und die Erste Österreichische Republik és Mannová, Elena: Identitätsdiskurse und lokale Lebenswelten in der Südslowakei. In: Haslinger – von Puttkamer, 2007. 141 és 45–67.

A hangsúly mellett, amely az 1968 utáni Egyesült Államokban az identitásra és identitáspolitikára esett, részben az a kulturális és nyelvi fordulat is elhomályosította a nacionalizmussal szembeni közömbösséget, amely ugyanakkor megtermékenyítette a nemzet, a nem és a faj elemzési kategóriaként való használatát. Az 1960-as és 70-es évek társadalomtörténete gyakran osztotta a főszerepet a munkásosztályra, mivel igyekezett megérteni az összefüggést az osztálytudat és a politikai cselekvés között. Az 1980-as évek második felében aztán a thatcherizmus és a kommunista rendszerek bukása elmozdította hősi szerepéből a munkásosztályt mint a történelem alakítóját, a történészek egy része pedig az irodalomtudomány új módszertanaihoz fordult. Az osztály- és társadalmi tudatról a látószöveget a kultúra és a politika szélesebb terére állították. Az elméletek közti harc legmegosztóbb pillanataiban az új kultúrtörténet művelőinek azzal a váddal szemben kellett védekezniük, hogy kiebrudalják a politikát a történelemből. Persze a kultúratudomány valójában pont azzal vonzotta a társadalomtörténészeket, hogy az élitek szavaival és tetteivel kívül másutt is felfedezte a politikát. Ennek a belátásnak a legfontosabb eredménye a nemek és a szexualitás történetének, a posztkoloniális történelemnek és a nacionalizmuskutatásnak a virágzása az 1990-as évek eleje óta. Nem mindig könnyű például nőket találni a magas politika szereplői közt, de Joan Scott híressé vált szavaival, magát a politikai és társadalmi rendet strukturalja a társadalmi nem. Utóbbi ezáltal mindenütt jelenvalóvá válik, még ott is, ahol alig-alig bukkannak föl nők.⁶⁴

A nemzet mindenütt jelenvalóságát, ahogyan a társadalmi nemét és a fajét is, részben a szöveges és egyéb forrásokra fordított gondosabb figyelem segítette nyilvánvalóvá tenni. A történész számára sohasem számított különösebb kihívásnak, hogy ráleljen a nacionalizmusra a késői Habsburg Birodalom és utódállamai parlamenti gyűléstermeiben, de az utóbbi húsz év történészei a mindennapok zegében-zugában is nyakon csípték. Napfényre hozták a szépirodalomból, a térképekről, a kiállításokról, az építészetből, a reklámokból, a filmekből, a képeslapokról, a tankönyvekből, a lakásberende-

⁶⁴ Scott, Joan W.: A társadalmi nem (gender): a történelmi elemzés hasznos kategóriája. Ford. Greskovits Endre. In: uő (szerk.): *Van-e a nőknek történelmük?* Budapest: Balassi, 2001, 126–141. A társadalomtörténettől a kultúrtörténetig vezető pályáról lásd Eley, Geoff: *A Crooked Line: From Cultural History to the History of Society*. Ann Arbor, 2005.

zésből és az útikönyvekből. A gond az, hogy a történészek azáltal, hogy “elképzelt közösség”-ként kezelik a nemzetet, hajlamosak foglyul esni a nacionalista beszédvilágnak, és anélkül elemezni a nemzeti ideológiák és kultúrák vitatott tartalmi elemeit, hogy rákérdeznének, vajon mennyire rezonált ezekre a megcélzott közönség.

Az, hogy láthatóvá vált a nacionalizmus mindenütt jelenvalósága a modern kultúra és kommunikáció világában, azt a veszélyt is magában rejt, hogy általa hihetőbbé válik a közép-kelet-európai politika és társadalmak értelmezésének totalitárius modellje. Történészek gyakran kapcsolják össze a nacionalista és egyéb tömegpolitikai mozgalmak 19. század végi fellendülését a magánszféra állítólagos lebontásával vagy megszállásával, amely az első lépés lett volna a totalitarizmushoz vezető lejtőn. De a tömegpolitikát a magánszféra lerombolásához kötő narratívák túlértékelik a nemzeti retorika intézményi erejét és tömegvisszhangját. A Habsburg térségben a nacionalisták 1918-ig jellemzően nem rendelkeztek az államhatalom felett, legfeljebb helyi és tartományi szinten, ami komolyan korlátozta lehetőségeiket, hogy világnézetüket másokra erőltessék. De még a legerősebb államok sem tudják szabadon átnevelni a népségeiket, mint az elmúlt évtizedekben a náciizmus és a kommunista rendszerek revizionista történészei hangsúlyozzák. Ez utóbbi irányzat meggyőzően mutat rá az úgynevezett totalitárius rendszerek törekvésére a kormányzottak beleegyezésének megnyerésére, a feljelentés és a polgárok részvételének szerepére a rend fenntartásában és általában az egyes ember cselekvési lehetőségeire az állítólagos totalitárius társadalmakban. Meglepő módon azonban az államhatalom korlátairól való új felismeréseik eddig kevésbé hatottak a nacionalizmusokkal és nemzetesítő államokkal foglalkozó történészekre.⁶⁵

⁶⁵ Friss reflexiókért a szovjet történelem kutatásának revizionista hullámára lásd Fitzpatrick, Sheila (ed.): *Stalinism: New Directions*. London, 2000.; uő: Revisionism in Soviet History. *History and Theory*, vol. 46 (2000), no. 4, 77–91.; uő és Geyer, Michael: Introduction: After Totalitarianism, Stalinism and Nazism Compared. In: uők (eds.): *Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared*. Cambridge, 2009, 1–40. Ugyanezt a megközelítésmódot alkalmazza a náci Németországra többek között Gellately, Robert: *Backing Hitler: Consent and Coercion in Nazi Germany*. Oxford, 2001. és Peukert, Detlev: *Inside Nazi Germany: Conformity, Opposition, and Racism in Everyday Life*. New Haven, 1987.

A jelenkor szemszögéből vizsgálva nehéz elhessegetnünk magunktól a benyomást, hogy a 19. század vége és a 20. század eleje kivételesen átpolitizált és nacionalista pillanat volt Európa történetében. A mérvadó történeti összefoglalók az ideológia koraként írják le a századelőt: a tömegpolitika, az utópikus állammérnökség és az intervencionalista jóléti állam felívelésének a koraként, amelyeket mind a nemzet kollektív egészségének és jólétének megszilárdításával igazoltak. 1945 után ezzel szemben sokak szerint a piac vette át a politika helyét a nyugati világban, és a kapitalizmus individualista erkölcse, a fogyasztási kultúra, a családi életmód és az emberi jogok győzedelmeskedtek a közösségi eszmények felett. Az önmegvalósítás helyszíneivé a bevásárlóközpont és a konyha váltak a szakszervezeti székház, a nacionalista egyesület és az utca helyett.⁶⁶ Talán érdemes azonban feltennünk a kérdést, vajon nem fest-e ez a narratíva túlzó képet a kisember politikai tudatosságáról és elkötelezettségéről az ezt megelőző időszakban, illetve a II. világháború utáni világ ideológiamentességéről.⁶⁷

Mi történészek hajlamosak vagyunk a politikára és a politikai meggyőződésekre összpontosítani figyelmünket, sőt adottnak is vesszük őket, mivel a módszertan terén összeköt minket a változás iránti kíváncsiság. Különösen amióta a legtöbbünk már nem hivatkozik dialektikus osztályellentétekre vagy a “modernizáció” névtelen erőire a változások okaiként, abból a feltevésből szoktunk kiindulni, hogy a változást a politikai meggyőződés és cselekvés idézik elő. A közömbösség tanulmányozása pedig aligha látszik előrevinni az elemzést – hiszen hol van az apátia mögött cselekvő alany? A megoldás azonban nem az, hogy újraponjuk a nyilvános és a privát kö-

⁶⁶ Az individualizmus feltételezett diadaláról a háború utáni Nyugat-Európa politikai életében és emberi jogi mozgalmában lásd Judt, Tony: *A háború után: Európa története 1945 óta*. Ford. Komáromy Rudolf. Budapest: Európa, 2007.; Lauren, Paul: *The Evolution of International Human Rights*. Philadelphia, 1998.; Mazower, Mark: *The Strange Triumph of Human Rights, 1933–1950. The Historical Journal*, vol. 47 (2004), no. 2, 386–388.; Simpson, A. W. Brian: *Human Rights and the End of Empire: Britain and the Genesis of the European Convention*. Oxford, 2001., 157–220.; Borgwardt, Elizabeth: *A New Deal for the World: America's Vision for Human Rights*. Cambridge, Mass., 2005, 59.

⁶⁷ A háború utáni Európa apolitikusságát vitatja Mary Nolan *Utopian Visions in a Post Utopian Era: Human Rights, Americanism, Market Fundamentalism* című vitaindító előadásában a Utopia, Gender, and Human Rights című konferencián, Bécs, 2007. december 12.

zötti képzeletbeli választóvonalat. Ne hamarkodjunk el azt a következtetést se, hogy a tömegeket azért hagyta hidegen a nacionalizmus, mert általában véve közömbösek lettek volna a politika iránt. Gyümmölcsozóbbnak tűnik, ha megpróbáljuk a tétlenséget és a cselekvés alóli kibúvást a politikai cselekvés lehetséges formáiként értelmezni.⁶⁸

A náci és kommunista rendszerek mindennapjainak kutatása hasznos összehasonlítási alapot nyújt a nemzeti közömbösség lehetséges politikai jelentőségéhez. Mit kezdünk például a mindennapok gyakran hivatkozott “normalitásával” a II. világháború alatti Németországban? Kevesen mernék azt állítani, hogy azok a németek, akik “normális” életet éltek 1942-ben, kívül tudtak maradni a politikai rendszeren vagy mellékesek voltak annak működése szempontjából.⁶⁹ Milyen körülmények között volt a látszólagos politikai közömbösség alkalmazkodás a politikai rendszerhez (esetleg a rendszer támogatása), és mikor volt aktív vagy passzív ellenállás?⁷⁰ A magánéletbe való tudatos visszahúzódsat vagy a politika nyilvános elutasítását minden rendszerben politikai állásfoglalásként magyarázhatjuk, amely ingadozás nélküli kiállást követelt meg polgáraitól. A közömbösség mindenesetre, ugyanúgy mint a hallgatás, nehézségeket gördít az értelmezés elé, és csak szituatívan érthető meg. Nem tartozik eredendően a bal- vagy a jobboldalhoz, a nőkhöz vagy a férfiakhoz, a gyáva kollaboránshoz vagy a hősies ellenállóhoz. Nem sajátították ki maguknak sem az ájtatos és “elmaradott” parasztok, sem a materialista munkások, sem a zsidó “kozmpoliták”, bár a nacionalista sajtó hemzsegett az effajta kliséktől és előítéletektől. Nem volt az ártatlanság záloga sem. A II. világháború alatti Németországban a közömbösség jelenthetett sóvárgást a totális háború után beköszöntő “normalitás” és magánélet után, kétszínűséget a náci intézkedései-

⁶⁸ A paraszti cselekvés formáiként reflektál az időhúzásra és a tétlenségre: Scott, James C.: *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Haven, 1985.

⁶⁹ A “normalitásról” és nácizmusról lásd Kershaw, Ian: “Normality” and Genocide: The Problem of Historicization. In *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation*. London, 1993.; Peukert, 1987.; Harvey, 1995.; Alf Lüdtke: *The History of Everyday Life*. Princeton, 1995.

⁷⁰ Lásd Mallman, Klaus Michel – Paul, Gerhard: Omniscient, Omnipotent, Omnipresent? Gestapo, Society, and Resistance. In: Crew, David F. (ed.): *Nazism and German Society, 1933–1945*. New York, 1994.; Gellately, 2001.

vel szemben, de éppen úgy tudatos vagy tudattalan döntést is, hogy az illető szemet huny mások üldöztetése felett, miközben részesedik a faji alapon elrabolt tulajdonból.⁷¹ A náci Németország persze szélsőséges példa, de a politikai közömbösség ritkán tekinthető teljesen apolitikusnak a 20. századi Európában, annál többféle lehetséges politikai jelentéssel volt terhes.

Ellen kell hát állnunk a kísértésnek, hogy akár romantizálni, akár patologizálni próbáljuk a nemzetileg közömbös népeiséget. Egyszerű volna ezeket az úgynevezett hermafroditákat vagy kétéltűeket átfesteni a nemzetnevelők ellenségeiből a multikulturális képzelet hőseivé. De a nemzeti rangsorok, személyi igazolványok és nemzetiségmeghatározások világában sokuk nem tett mást, mint a saját nyelvükön feleselt vissza a nacionalistáknak. Minél több állam és nemzeti mozgalom dolgozott megszállottan a nemzeti közösségek rögzítésén és rangsorolásán, az ily módon meghatározott hovatartozást téve az állampolgárság és szociális jogok alapjává, annál többet nyert valaki azzal, ha könnyedén volt képes mozogni e közösségek között.

Transznacionalizmus és közömbösség

A transznacionális történelem fiatal irányzata keresztezi a nemzeti közömbösség historicizálására irányuló vállalkozásunkat, amennyiben mindkettő azt a törekvést tükrözi, hogy nyilvánvalóvá váljanak a nemzeti történelem vakfoltjai.⁷² A transznacionális

⁷¹ A II. világháború utáni "normalitásra" való vágyakozásról lásd Bessel, Richard – Schumann, Dirk (eds.): *Life after Death: Approaches to a Cultural and Social History of Europe during the 1940s and 1950s*. New York, 2003.

⁷² A transznacionális történelem elméleti tájékozódásáról lásd főleg: Osterhammel, Jürgen – Conrad, Sebastian (Hrsg.): *Das Kaiserreich Transnational: Deutschland in der Welt, 1871–1914*. Göttingen, 2004.; Bender, Thomas (ed.): *Rethinking America in a Global Age*. Berkeley, 2002.; Ther, Philipp: Beyond the Nation: The Relational Basis of a Comparative History of Germany and Europe. *Central European History*, vol. 36 (2003), no. 1, 45–73.; Frevert, Ute: Europeanizing Germany's Twentieth Century. *History and Memory: Studies in Representation of the Past*, vol. 17 (2005), no. 1–2., 87–116.; Clavin, Patricia: Defining Transnationalism. *Contemporary European History*, vol. 14 (2005), no. 4, 421–439.; Blackbourn, David: Europeanizing German History: A Comment. *Bulletin of the German Historical Institute*, vol. 36 (2005), 251–32.

történelem olyan szellemi társirányzatokra és elődökre épít, mint az összehasonlító történettudomány, az *histoire croisée*, a transzfertörténet, a posztkolonializmus, a nemzetközi történelem, az atlanti történelem és a globális történelem, amelyek hozzájárultak a nemzeti történelmek fokozatos kimozdításához a történeti elemzés közép-pontjából.⁷³ Közép-Kelet-Európa történészei számára a transznacionális történelem szinte nyilvánvaló vonzerővel bír, hisz a transznacionalitás határozta meg a régió modern történelmét. A 19. és 20. századi Kelet-Európa végeláthatatlan sorokban ontotta magából a kivándorlókat és menekülteket, nyersanyagforrásként és felvevőpiacként szolgált az európai ipar számára, különböző rendszerek megszállása alatt állt és számos különböző birodalomhoz és államhoz tartozott. A Német- és Oroszország közötti térség számtalan lakója beszélt több nyelvet, volt élete során több ország állampolgára és azonosult több nemzeti közösséggel. A térséggel foglalkozó szerzők közül sokan ezért már régóta transznacionális módon gondolkodnak birodalom, határvidékek, megszállás, migráció és etnikai tisztogatás kérdéseiről.

A transznacionális történelem emellett csábító lehetőséget nyújt arra, hogy valami másról írjunk, mint a nacionalizmus – olyan eszmékről, emberekről, árukról vagy nemzetközi szervezetekről, amelyek a nemzetállami határoknak fittyet hányva mozogtak Kelet-Európában. Ebben az értelemben a transznacionális történelem üdítő alternatívának mutatkozik a nemzeti közömbösség fogalmával szemben.⁷⁴ Hiszen a nemzeti közömbösség, bár azzal kecsegtet, hogy felbomlasztja és megkérdőjelezi a nemzeti kategóriákat, végül is visszahelyezi a nemzetet az elemzés kellős közepébe, jóllehet tagadó formában. A transznacionális történelem ezzel szemben új témákat képes kínálni és új megvilágításba helyez régi témákat.

⁷³ Az *histoire croisée*-ről és a transzfertörténetről lásd Espagne, Michel: *Les transferts culturels franco-allemands*. Paris, 2009.; Zimmermann, Bénédicte – Werner, Michael (éd.): *De la comparaison à l'histoire croisée*. Uo., 2004. Az *histoire croisée* és a kulturális transzfer közötti különbséget tárgyalja Haupt – Kocka, 2004. 31–33. Bevezetés a globális történelem elméletébe és gyakorlatába: Mazlish, Bruce – Iriye, Akira (eds.): *The Global History Reader*. New York, 2005.

⁷⁴ A nemzeti keretek ilyen megkérdőjelezése “valami más” történetének megírása által Frank, Alison Fleig: *Oil Empire: Visions of Prosperity in Austrian Galicia*. Cambridge, Mass., 2005.

Csakhogya a transznacionális történelem veszélyt is hordoz magában, amennyiben kiindulópontjaként tételezi a nemzetet.⁷⁵ A nemzeti közömbösség fogalma tényleges segítséget tud nyújtani, hogy ezt a csapdát elkerüljük. Az Európa történelmi emlékezetét alakító nacionalista előfeltevésekkel való leszámoláshoz többre van szükség, mint egyszerű léptékváltásra, továbbá olyan intézmények, identitások és folyamatok előtérbe állítására, amelyek a nemzeti határok fölött, alatt vagy azok között látszanak lebegni (mint migráció, kereskedelem, turizmus, vallás, lokalizmus és regionalizmus). Anélkül, hogy komolyan számot vetnénk a nemzeti közömbösséggel, nehéz olyan transznacionális történelmet írni, amely nem a nemzeti közösségek létezéséből indul ki.

A modern német történelemmel foglalkozók például egyre nagyobb figyelemmel fordulnak Németország nyomasztó kelet-európai múltja és a keleti németek története felé. Ez a Drang nach Osten a német historiográfiában több forrásból is táplálkozik. A transznacionális történelem által kiváltott általánosabb érdeklődésen túl azokat a törekvéseket is tükrözi, hogy a holokausztot kelet-európai kontextusba helyezték.⁷⁶ A gyarmati és posztkoloniális irányzatok hatására a germanisták elkezdtek feltárni az egykori Németország távlati kelet-európai birodalmi céljait is. Kelet-Európa, David Blackburn szavaival, “Németország Indiája vagy Algériája” volt, és megérett az idő a transznacionális szempontú kutatására.⁷⁷ A keletre vetett tekintet új perspektívákat nyitott a német történelem transznacionális

⁷⁵ A transznacionális történelem veszélyeiről lásd Bayly, C. A. – Beckert, Sven – Connelly, Matthew – Hofmeyr, Isabel – Kozol, Wendy – Seed, Patricia: AHR Conversation: On Transnational History. *American Historical Review*, vol. 111 (2006), no. 5, 1442.

⁷⁶ Lásd például Bartov, Omer: Eastern Europe as the Site of Genocide. *Journal of Modern History*, vol. 80 (2008), no. 3, 557–593.; Snyder, Timothy: Az ismeretlen holokauszt. 2000, 2009/10.

⁷⁷ Lásd Blackburn, 2005. 25–32. Németország keleti történetéről lásd Liulevicius, Vejas G.: *War Land on the Eastern Front: Culture, National Identity and German Occupation in World War I*. Cambridge, 2000.; uő: *The German Myth of the East: 1800 to the Present*. Oxford, 2009.; Hull, Isabel: *Absolute Destruction: Military Culture and the Practices of War in Imperial Germany*. Ithaca, 2005.; Sammartino, Annemarie: *The Impossible Border: Germany, Migration, and the East, 1914–1922*. Ithaca, 2010.; Harvey, 2003.; Mazower, 2008.; Wildenthal, Lora: *German Women for Empire, 1884–1945*. Durham, 2001.

vonatkozásaira, a német nacionalizmus és állampolgárság változó körvonalaira és a német faji politika gyökereire és dinamikájára.

De ez a keletre vetett tekintet is tartogat csapdákat. Nevezetesen hiba lenne azt gondolnunk, hogy a modern Közép-Kelet-Európa német nyelvű lakói egy jól körvonalazott, tisztán megkülönböztethető csoportot alkottak volna saját közös, “német” érdekekkel, hogy szükségképpen elnyomták volna szláv szomszédait és uralkodtak volna rajtuk, vagy akár hogy különbözőnek tartották volna magukat tőlük. Nem lehet több “oldalról” írni a történelmet anélkül, hogy rákérdoznénk, hogyan keletkeztek a szóban forgó “oldalak”.⁷⁸ A nemzeti közömbösség fogalma fölveti a kérdést, hogy ki volt német és ki volt szláv, és ezáltal segít olyan transznacionális történelmet írni, amely sikeresen függetleníti magát a nacionalista előfeltevésektől.

A nemzeti közömbösség fogalma hasznos eszköze lehet a migrációkutatásnak is. Az asszimiláció, akkulturáció és hibriditás fogalmi helyett, amelyek előfeltételezik a nemzeti lojalitások és koherens csoportidentitások meglétét, e fogalom segítségével újrakonceptualizálhatóak lennének a migránsok tapasztalatairól folytatott viták. Ezenkívül a történészekre vár még az a feladat is, hogy megvizsgálják, miként járult hozzá vagy éppen számolta föl a nemzeti közömbösséget a migráció és a szülőhelytől való elszakítottság élménye. A II. világháború utáni európai menekültekről írott újabb munkák már tükrözik ezt az érdeklődést és egyesítik a transznacionális módszertant a nemzeti közömbösségnek szentelt figyelemmel. E kutatások java azt igazolja, hogy az elszakítottság-élmény erősítette a kelet-európaiak nemzetiesedését, számos esetben a nemzetközi segélyszervezetek által alkalmazott hivatalos kategóriák révén, amelyek a hazatelepítésüket megkönnyítendő szortírozták a menekülteket nemzeti alapon.⁷⁹ Hannah Arendt jegyezte meg 1951-

⁷⁸ A német történettudomány keleti fordulatáról bővebben lásd Zahra, Tara: Looking East: East Central European “Borderlands” in German History and Historiography. *History Compass*, vol. 3 (2005), no. 1, 1–23.

⁷⁹ A menekültek nemzetiesedéséhez lásd Patt, Avinoam J.: *Finding Home and Homeland: Jewish Youth and Zionism in the Aftermath of the Holocaust*. Detroit, 2009.; Grossmann, Atina: *Jews, Germans, and Allies: Close Encounters in Occupied Germany*. Princeton, 2007.; Ballinger, Pamela: Borders of the Nation, Borders of Citizenship: Italian Repatriation and the Definition of National Identity after World War II. *Comparative Studies in Society and History*, vol. 49

ben, hogy “kivételem nélkül minden menekült vagy deportált személyekből összeállt csoport egyaránt ádáz és heves csoporttudatot fejlesztett ki, és hangosan követelte jogait, mint – és csakis mint – lengyel, zsidó, német stb. jogokat”.⁸⁰ A menekültek nemcsak saját, háború alatti üldöztetésük és kitelepítésük élményére reagáltak ezzel, de a szövetségesek által a háború után felállított törvényi struktúrákra is. A menekültjogot, a hazatelepülés vagy a más országban való letelepedés jogát, az ételhez és lakáshoz való jogot a hivatalos szervek mind hierarchikus alapon, az egyén nemzetiségének függvényében adták meg, “emberi jogokról” szóló univerzalizáló frázisok ide vagy oda.

De a saját nemzeti hovatartozást illető bizonytalanság és színlelés sem hiányzott az európai menekülttáborokból. Sok menekült hallgatta el vagy másította meg szándékosan a nemzetiségét, hogy elkerülje a Szovjetunióba való kényszervisszatelepítést, megússza a náci kollaboránsokra váró börtönt, vagy szerezzen kedvezményezett státuszt a letelepedési, lakhatási vagy élelmezési programokban. Az 1950-es évek elején például Ausztriában, zsidó szervezetek panaszai szerint, sok lengyelországi és romániai zsidó menekült kényszerült szudétanémetnek kiadni magát, mert az osztrák társadalomban továbbbélő antiszemitizmus miatt így könnyebben juthattak állampolgársághoz, lakáshoz és szociális ellátásokhoz. Ezalatt szovjet állampolgárok légiói hazudták magukat lengyelnek Európa menekülttáboraiiban, gyakran jóérzésű tolmácsokkal és szövetséges tisztviselőkkel összekacsintva, nehogy visszatelepítsék őket szülőföldjükre.⁸¹ Az osztrák kormányhivatalok bizalmatlanok voltak a kitelepített személyek nemzeti hovatartozását illetően. A külügyminisztérium egy

(2007), no. 3, 713–741.; Jacobsmeyer, Wolfgang: *Vom Zwangsarbeiter zum heimatlosen Ausländer: Die Displaced Persons in Westdeutschland 1945–51*. Göttingen, 1985.; Malkki, Liisa: *Purity and Exile: Violence, Memory, and National Cosmology among Hutu Refugees in Tanzania*. Chicago, 1995.; Zahra, Tara: *Lost Children: Displacement, Family and Nation in Postwar Europe*. *Journal of Modern History*, vol. 81 (2009), no. 1, 45–86.

⁸⁰ Hannah Arendt: *A totalitarizmus gyökerei*. Ford. Seres Iván. Budapest: Európa, 1992, 351.

⁸¹ Agudas Israel által 1953. június 25-én írt memorandum, Österreichisches Staatsarchiv, Bécs, Archiv der Republik, Bundesministerium des Innern, 12U-34, 11. doboz. A szovjet menekültekről és a színlelt nemzeti hovatartozásról lásd Janco, Andrew: *The Soviet Refugees in Postwar Europe and the Cold War, 1945–51*. PhD értekezés, University of Chicago, 2010.

1947-es memoranduma hívta fel rá a figyelmet, hogy “[A]z osztrák külügyi szervek nincsenek mindig könnyű helyzetben, amikor meg kívánják állapítani, vajon egy Jugoszláviából érkezett személy etnikailag német vagy szlovén-e, mert a népi németek és a szlovénok gyakran egyformán jól vagy egyformán gyatrán beszélnek mindkét nyelvet, és ennél fogva érdekeiknek megfelelően képesek egyiknek vagy másiknak vallani magukat.”⁸²

A II. világháborút követően a kísérő nélküli menekült gyerekek nemzeti kétarcúsága is zavarba ejtette a nemzetközi humanitárius szervezetek munkatársait. Az úgynevezett elveszett gyerekeket, akik sem nevüket, sem származási helyüket nem tudták megmondani, hosszas interjúk segítségével próbálták meg a “helyes” nemzeti kategóriába besorolni. Az ENSZ egyik szociális munkása által írott 1946-os jelentés a következőket jegyzi meg erről:

A nemzetiség kérdése a legkomplikáltabb a Sziléziából érkező gyermekeknél, a háború előtt ott élő vegyes német–lengyel lakosság miatt. Személyi okmányok hiányában a nemzetiség megállapításánál kevésbé megbízható eszközökre vagyunk utalva... A leggyakorlottabb kérdezőbiztosaink arról számolnak be, hogy a nemzetiségüket firtató kérdések figyelemre méltó lélektani reakciókat váltanak ki a gyermekekből. A nyilvánvalóan német gyermekek tartózkodás nélkül és készségesen válaszolnak ezekre a kérdésekre. A nem német gyermekek ezzel szemben, bár ők is azt állítják, hogy németek, gyakran reagálnak szégyellősen, elbizonytalanodva, zavarodottan, sőt kétségbeesésükben olykor valamely munkatársunktól várnak segítséget.⁸³

Fel sem merült bennük annak a lehetősége, hogy a sziléziai gyerekek esetleg tényleg nem tudtak mit mondani a nemzetiségükről. Csak kivételes esetekben fordult elő, hogy hivatalosan elismertek egyes nemzetek közötti identitásokat, így Olaszországban, ahol a

⁸² *Das Problem der D.P.s in Österreich*, 1947. április 29., Österreichisches Staatsarchiv, Bécs, Archiv der Republik, Bundesministerium für auswärtige Angelegenheiten, II-pol 1947, 35. doboz.

⁸³ A (lengyel) gyermekek kiköltöztetése a Szent József Gyermekotthonból, 1946. október 14. ENSZ Archivum, New York, S-0437-0013, 16. sz. Lásd még Huyssoon, W. C.: *Who Is This Child*. Részlet egy kísérő nélküli gyermekkel folytatott interjúból, *uo.*, S-0437-0013, 11. sz.

Venezia Giulia-ból érkező, bizonytalan nemzeti kötődésű belső menekültek számára a Nemzetközi Menekültügyi Szervezet létrehozta a "határozatlan Venezia Giulia-i" kategóriáját. Ballinger számára a háború utáni menekülttáborokban folytatott osztályozás a bizonyíték arra, hogy a nemzeti ingadozás és közömbösség közép-kelet-európai története nem ért véget az 1945-ös etnikai tisztogatásokkal. A háború utáni népességmozgások kutatásának újabb eredményei többek közt jól szemléltetik a nemzeti közömbösség és a migráció történetének találkozási pontjait is, amennyiben a határon átvándorló tömegek szembesítették az államot a nemzetiesítés korlátaival, és arra készítették, hogy leszámoljon a nemzetileg közömbös népességgel. Kelet-Európa etnikai tisztogatása végső soron nemcsak a nemzeti kisebbségek, de éppen annyira a nemzeti közömbösség felszámolására tett kísérlet is volt.

A nemzeti közömbösség hosszú és sokszínű múltra tekinthet vissza a modern Európában. Mint elképzelt nemközösséget a nacionalisták saját paranoiája keltette életre a 19. század közepe táján. Ahogy a nemzet elképzelt közössége, a nemzetileg közömbösök elképzelt nemközössége is helyi kontextusaiban érthető meg igazán, mivel mind formája, mind tartalma időben és térben változékony volt. A közömbösségnek tehát megvannak a maga saját történetei. A kutatás számára azonban a nemzeti közömbösség fogalma gyümölcsözőbb lehet kiindulópontként, semmint magyarázatot igénylő sajátosság vagy kivétel. Ahelyett, hogy az európaiakat eleve nemzetre csoportosítanánk, talán érdekesebb a közömbösséget tételeznünk alapként, és azt vizsgálunk, hogyan és miért kezdtek aztán az emberek politikai, kulturális és társadalmi szempontok alapján egymással szövetkezni.

A közömbösség tanulmányozása általában ígéretes stratégiának tűnik alanyiség és közösségi hovatartozás előzetes kapcsolatának problematizálásakor. Bár jelen tanulmányban a közép-kelet-európai nemzeti közömbösségre összpontosítottam, a politikai, társadalmi nemi, osztály- és vallási közömbösség hasonlóan gyümölcsöző kategóriává válhatnak a szubjektivitásra, lojalításra és osztályozásra kíváncsi történészek kezében. A közömbösség a társadalom- és kultúrtörténészek segítségére lehet abban, hogy elemzéseikbe beilleszék a látszólag az elit politika peremén álló egyéneket. A közömbösség korántsem a politikai elkötelezettség bináris ellentéte volt, és nem is a köznép tudatlanságának következménye vagy

premodern maradvány, hanem gyakran a modern tömegpolitikára adott válasz. Történészként nem lehetünk közömbösek a nemzetállam és annak modern történelemre gyakorolt hatása iránt. De megpróbálhatjuk megragadni azon pillanatokot, amikor az egyén és társadalom feletti uralma nem volt abszolút. Ezáltal végre talán egyszer s mindenkorra kiszabadíthatjuk a “népek börtönéből” Habsburg Közép-Európa polgárait.

Fordította: Berecz Ágoston

Imagined Noncommunities:
National Indifference as a Category of Analysis
by Tara Zahra

Since the birth of mass political movements, European nationalists have lamented the failure of their constituents to respond to the siren song of national awakening. This article explores the potential of national indifference as a category of analysis in the history of modern central and eastern Europe. Tara Zahra defines indifference, explores how forms of national indifference changed over time, probes the methodological challenges associated with historicizing indifference, and examines the intersections between national indifference and transnational history. Making indifference visible enables historians to better understand the limits of nationalization and thereby helps to challenge the nationalist narratives and categories that have traditionally dominated the historiography of eastern Europe.